

I. DÜNYA SAVAŞI VE KURTULUŞ MÜCADELESİ SIRASINDA MARAŞ'TA ERMENİ MEZALİMİ

AHMET EYİCİL *

1. MARAŞ'TA ERMENİ MEZALİMİ

Maraş, Osmanlı Devleti döneminde Halep Vilâyetine bağlıydı. O dönemde Maraş yöresinde ve özellikle Maraş'ın Zeytun (Süleymanlı) kazasında küçümsenemeyecek miktarda Ermeni nüfusu vardı. Ermeniler, Gregoryen, Katolik ve Protestan mezheplerine bölünmüşlerdi. 1908 Halep Vilâyeti Salnamesi'ne göre, Maraş merkezinde 4 Ermeni (Gregoryen), 3 Protestan, 2 Katolik, 1 Latin kilisesi ve 15 Hıristiyan mektebi vardı. Zeytun'da 6 kilise, 2 manastır, 1 gayrimüslim rüştiye ile 5 iptidai mektebi bulunuyordu. Elbistan'da 3 kilise, Göksun'da 1 Ermeni (Gregoryen) kilisesi ile 4 Protestan mektebi görünüyordu. Şehir merkez nüfusu toplam 67.974 olan Maraş'ta, 46.557 Müslüman, 11.180 Ermeni (Gregoryen) ve 3.567 Katolik yaşamakta idi.

Çok dağlık ve verimsiz bir yerde kurulmuş olan Zeytun'daki Ermeniler, Osmanlı yönetiminin hoşgörüsünden yararlanırlar ve devlete vergi vermek için sık sık ayaklanırlardı. Bunlar, vergiden muaf tutulmaları için Sultan IV. Murat'tan bir ferman almış olduklarını ileri sürerler fakat bunu ispat edemezlerdi, vergi vermemek için silaha sarılıp kan dökerlerdi. Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi adlı eserinde 1780-1853 tarihleri arasında Zeytun'da bir çok Ermeni ayaklanması çıktığını belirtir¹.

O tarihten sonra, yabancıların da kışkırtmalarıyla Zeytun Ermenileri zaman zaman ayaklanmış ve kan dökmüşlerdir. 1862 yılında ve 1878 Rus Savaşı sırasında da Zeytun'da isyanlar çıkarmışlardır.

Bu dönemde Zeytun Ermenileri, Anadolu'da faaliyet gösteren Amerikan misyonerlerinden de cesaret almışlardır. 1878 Berlin Antlaşmasından sonra Osmanlı Ermenileri devletin başına büyük bir gaile olmaya başlamıştır.

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi (KSÜ), Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları. 2. Baskı, İstanbul 1987, s.488-489.

1887'de Hınçak Komitesi, 1890'da Taşnak Komitesi kurulmuş ve ondan sonra bu gizli örgütler Anadolu'da yıllarca sistematik biçimde kan dökmüşlerdir. Gizli komiteler, ayaklanma çıkarmak için en elverişli yerlerden biri olarak öncelikle Zeytun'u seçmişlerdir.

Zeytun Ermenileri 1895 yılında yeniden ayaklanmışlardır ve bu ayaklanma, Hınçak komitesi tarafından hazırlanıp yürütülmüştür. Bu ayaklanma 24 Ekim 1895'te başladı ve 28 Ocak 1896 tarihine kadar devam etti. 3 Kasım 1895'te asiler, Halep'teki İngiliz Konsolosuna başvurular ve mühimmatlarının azaldığını bildirerek İngiliz Hükümeti'nin müdahalesini istediler. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisinin Babıâli üzerindeki baskısı sonucu Zeytun asileri müstahak oldukları cezadan kurtuldular. Sonunda ellerindeki silahların teslim edilmesi, genel af ilân edilmesi ve elebaşlarından beş Hınçak komitecisinin yurt dışına çıkarılması, geçmiş vergilerin affedilmesi, miri verginin azaltılması şartları ile asiler teslim oldular. Böylece isyan bitti. İsyana katılan Ermeni asiler, İngiltere tarafından kurtarıldı².

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesini fırsat bilen Ermeniler, siyasi amaçlarını gerçekleştirmek ve içerden devleti çökertmek için işgalci batı güçlerinin oyununa gelerek kin ve intikam duygularıyla Türk ordusunu arkadan vurmaya, savunmasız insanları acımasızca katletmeğe başladılar. Siyasi amaçları uğruna 1878-1915 tarihleri arasında bir buçuk milyon Müslüman'ı şehit ettiler. Ermenilerin yapa geldikleri bu ihanetlerinden dolayı 14 Mayıs 1915'te Nakli Sükkân kanunu çıkarıldı. Böylece devlete ve millete zarar veren ve verme teşebbüsünde bulunan Ermenilerin buldukları yerden alınarak daha güvenli yerlere nakledilmeleri sağlandı³.

23 Nisan 1914'te Zeytun'da bir eve saklanan sekiz Ermeni eşkiyasını tutuklamak için üzerlerine bir jandarma müfrezesi gönderildi. Teslim olmak istemeyen eşkiya askere ateş açtı ve bu çatışmada halktan bir kişi öldü. Ev tam olarak ablukaya alındığı sırada Ermeni Piskoposu olaya müdahale etti. Ayrıca Ermeni halkı da bu durumdan istifade ederek jandarmaya silahla sal-

² Ahmet Eyicil, *Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri*, Gün Yayıncılık, Ankara 1999, s.214-226., *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi (Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question)*, Tarihi Araştırmalar ve Dökümanasyon Merkezi Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul 1989, c.2, s.433., Uras, a.g.e., s.4090-401.

³ Abdullah Emircan, Mehmet Emin Gerger, *Ermeni Vahşeti*, Cemre Yayınları, İstanbul 1992, s.26.

dırdı. Çatışmanın kontrol edilmeyecek kadar büyümesi üzerine jandarma müfrezesi eşkiyayı tutuklayamadan Maraş'a dönmeye mecbur oldu⁴.

Ermeni isyancılar, 17 Ağustos 1914'de Zeytun askerlik şubesinden terhis edilen Andırınlı yüz Müslüman'a hücum ettiler ve bunları hunharca öldürdüler. Bu saldırı esnasında Beşen Köyü'nden birçok masum insanı da katlettiler.

Hınçak Komitesi başkanı Çakıroğlu Panos'un evinde toplanan Ermeniler, Hükümet binasını basarak kaymakamı öldürme ve telgraf tellerini kesme konusunda karar aldı. Fakat Ermenilerin gerekli tedbirleri zamanında alamaması ve hücum emrini vaktinde verememesi nedeniyle alınan bu iğrenç karar uygulanamadı⁵.

Kırk kişilik bir silahlı Ermeni çetesi Zeytun'a yaya bir saatlik mesafede 2 Eylül 1914 tarihinde yirmi bir yolcuyu soyarak 12.000 kuruş parasını zorla aldı. Kışlada bulunan otuz er, Zeytun'daki Ermenilerin baskı ve zulmüne dayanamayarak kaçmaya mecbur oldu. Ermeni eşkiyasının yaptığı zulme Müslümanlar tarafından karşılık verileceği endişesi ortaya çıkınca Maraş'ta bulunan seyyar bölüğündeki acemi 200 erden oluşan kuvvetin Zeytun'a gönderilmesine karar verildi. Daha fazla kuvvete ihtiyaç bulunmasına ve istenmesine rağmen şehrin güvenliğini sağlamak için 1160 mevcutlu Depo Taburu'nun Maraş'tan ayrılmasına izin verilmedi⁶.

24 Ekim 1914 tarihinde Maraş eşrafından on beş kişinin imzası ile Harbiye Nezareti'ne gönderilen telgrafta; Ermeni eşkiyasının 1895 yılında Andırın Hükümet Konağı'nı yaktığını, bu tarihten beri akıl almaz bir şekilde halka zulmettiğini, erkekleri öldürerek çocukları yetim ve kadınları dul bıraktığını, 1910 yılından beri dağlara çıkan eşkiyanın Müslümanların yollarını keserek kan döktüğünü, seferberlik davetine icabet ederek Zeytun'a gelen 60 askere saldırdığını ve bu askerlerin 250 lirasını gasbettiğini, eşkiyanın cezalandırılmadığını, bazı nüfuzlu kimselerin eşkiya tarafını tutarak suçluları affettirmek istediklerini, bu duruma Müslümanların çok üzüldüğünü ve onları destekleyenlerden nefret ettiklerini, eğer durum böyle devam ederse seferberlik davetine katılacak olanlar üzerinde olumsuz etki bırakacağını ve bir kaç gün önce Jandarma Ahmet'in şehit edildiğini bildirdi. Ayrıca eşraf, şehit-

⁴Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Sayı 86, Belge no 2048, Ankara Nisan 1987, s.1.

⁵Veysel Eroğlu, *Ermeni Mezalimi*, Sebil Yayinevi, İstanbul 1995, s.97-98.

⁶ATBD, Sayı 81, Belge no 1806, Ankara Aralık 1982, s.19.

lerin kanı kurumadan eşkıyanın cezalandırılmasını ve affedilmemesini, eşkıyanın cezalandırılmasından sakınılıyorsa Müslüman halkın serbest bırakılmasını istedi⁷.

İngiliz, Rus ve Fransızların siyasi emellerine alet olan ve tahriklerine kapılan Ermeniler, işgalcilerin buldukları bölgelerde Osmanlı kuvvetlerinin gücünü zayıflatmak ve etkisiz hale getirmek için harekete geçtiler. Hınçak Komitesi'nin öncülüğünde isyan ederek katliamlar yaptılar.

Zeytun'da I. Dünya Savaşı yıllarında isyanı sevk ve idare edenler, Hınçak Komitesi başkanı Çakıroğlu Panos ile kardeşi Solakoğlu Mesrup ve Yeni Dünyaoğlu Nisan adlı Ermenilerdi.

Ermeni çetesi Zeytun'un sarp yerinde bulunan Tekye Manastırı'na çekildi. Bunların takibâtı esnasında Şubat 1915'te Maraş Jandarma Kumandanı Binbaşı Süleyman Bey⁸ ile yirmi beş asker şehit düştü ve otuz dört asker yaralandı. Asilerin bir kısmı yakalandı ise de, çoğu karanlıktan ve buldukları yerin sarp oluşundan faydalanarak kaçmayı başardı⁹.

Küçük bir jandarma müfrezesi 18 Mart 1915'te Maraş ile Zeytun arasında otuz kişilik bir Ermeni çetesinin silahlı saldırısına uğradı. Saldırıda 6 er şehit oldu. Aynı gün iki jandarma koruyuculuğunda Zeytun'a gelmekte olan acemi erler Ermeniler tarafından kiliseye hapsedildi¹⁰.

Zeytun'a cephane götüren jandarma kıtasına 10 Nisan 1915'te silahlı Ermeni eşkıyası saldırdı. Çetelerin devamlı olarak saldırıları sebebiyle bölgede huzur ve güvenlik kalmadı. Bunun üzerine Zeytun ve Maraş'ta oturmaları sakıncalı bulunan Ermenilerin mecburi olarak Konya'ya gönderilmesi hususunda gereğinin yapılması IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya bildirildi¹¹.

Fransa ve Rusya'nın tahrik ve teşvikiyle Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmayı alışkanlık haline getiren Zeytun Ermenileri, Çanakkale Savaşları'nın

⁷ ATBD, Sayı 86, Belge no 2049, s.5.

⁸ Şehit edilen Maraş İl Jandarma Kumandanı Binbaşı Süleyman Bey'in anısına Zeytun'un adı İrade-i Seniye ile Süleymanlı'olarak değiştirildi. Yalçın Özalp, *Milleti Sadıka Patırtısı ve Maraş*, Fatih Gençlik Vakfı Matbaası İşletmesi, İstanbul (tarihsiz), s.325.

⁹ Eroğlu, a.g.e., s. 99-100.

¹⁰ ATBD, Sayı 81, Belge no 1820, s.98.

¹¹ ATBD, Sayı 81, Belge no 1823, s.112.

devam ettiği 18 Mart 1915'te isyan ederek yeniden ayaklandılar¹². Vatanını savunan Türk askerini arkadan vurdular. Bunun üzerine 25 Mart 1915'te isyancıların saklandığı Saint Mary Manastırı üzerine asker gönderildi. Çatışma akşama kadar devam etti ve eşkıyanın bir kısmı gece firar ederek kurtuldu. Müsademede 26 asker yaralandı, bir binbaşı ve 8 er şehit oldu, buna mukabil 100 eşkıya yaralandı ve 37 eşkıya öldürüldü. 25 Mart'ta Zeytun'da aramaya devam edildi ve 5 eşkıya ele geçirildi. Ayrıca silah, barut, zararlı yayın ve Ermeni cemiyetinin mührü bulundu. Yapılan sıkı takip ve alınan caydırıcı tedbirler üzerine 29 Mart'ta 300 eşkıya teslim oldu. 2 Nisan'da firar eden eşkıya, Ali Kayası ve Sultan Dağı mevkiinde toplandı. Muhtemel bir katliamı önlemek için üzerlerine bir dağ topuyla bir müfreze asker gönderildi¹³. Manastırdan kaçan eşkıya stratejik bir yer olan Fındıcak'a yerleşti ve burada 8 Haziran 1915 tarihinden itibaren yeniden isyan etti¹⁴. Fındıcak köyüne toplanan 400 Ermeni eşkıyası, çevre köylerde bir çok ev yaktı ve 10 Müslüman'ı öldürdü. Eşkıya ile 132. Alay arasında 20 Temmuz'da çatışma başladı. Çatışmada 2 jandarma şehit oldu ve 3 jandarma da yaralandı. Olayların büyümesi üzerine IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa 132. Alay'ın takviye birlikleri ile kuvvetlendirilmesini istedi¹⁵. 2 Ağustos 1915'e kadar devam eden Fındıcak isyanında 2.000 asker 5.000 sivil olmak üzere toplam 7.000 Müslüman Türk şehit verildi. Ermenilerden ise sadece 2.100 isyancı öldürüldü¹⁶.

IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, I. Dünya Savaşı esnasında güneyde çıkarılacak Ermeni isyanlarının sebeplerini ve güvenlik bakımından vereceği zararı çok iyi biliyordu. İsyanın çıkması halinde asayiş ve güvenliği sağlamak amacı ile Ermenilerin yaşadığı Zeytun gibi hassas yerlerde bir çok askeri kuvvet bulundurmak zorunda kalınacaktı¹⁷. Dört Yol, Antep, Urfa ve Zeytun gibi bölgelerde çıkarılacak Ermeni isyanı Suriye'yi Anadolu'dan ayırmayı kolaylaştıracaktı. Buralarda yaşayan Ermeniler, eskiden beri isyan çıkarmaya hazır ve alışık olmalarından dolayı sadece dışarıdan verilecek bir emri bekliyorlardı. Bu hassas durumdan istifade eden Fransız ve İngiliz Doğu Akdeniz orduları kumandanları, Çanakkale Savaşları'nın en şiddetli anlarında Ermeni-

¹² Eyicil, a.g.e., s.333.

¹³ Eyicil, a.g.e., s.340. *ATBD*, Sayı 86, Belge no 2053, s.23.

¹⁴ Eyicil, a.g.e., s.342.

¹⁵ *ATBD*, Sayı 81, Belge no 1836, s.176.

¹⁶ Eyicil, a.g.e., s.342-47.

¹⁷ Yaşar Akbıyık, *Milli Mücadelede Güney Cephesi Maraş*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s.310.

lere verdikleri talimatla isyanı başlattular. Ayrıca bu durumu çok iyi bilen Amerikan Milli Ermeni Savunma Komitesi başkanı Miran Seraslan, İngiliz Dış İşleri Bakanlığı'na bir mektup gönderdi ve mektubunda Kilikya'ya gönüllü isyancı sevk etmek için hazırlık yaptığını, oradaki Ermenilerin Sis (Kozan), Haçin (Saimbeyli), Fırnis, Maraş ve Fındıcak'ta isyan bayrağı açarak Toros Dağları'ndan Akdeniz'e kadar bir savaş sahası oluşturacağını ve böylece Osmanlı ordularının Mısır'a doğru ilerlemesine engel olunabileceğini belirtti¹⁸.

Vatandaşı olduğu devleti aleyhinde isyan etmeleri sebebiyle Zeytin'daki Ermenilerin tamamı 9 Mayıs 1915'ten itibaren Nakli Sükkân Kanunu'na tabi tutuldu¹⁹. Bu arada Maraş'tan tehcir edilen Ermenilerden borçlu olanların borcu alınmadı²⁰ ve ticaretle meşgul olanlarının şehirde kalmasına izin verildi²¹. Tehcir esnasında haksızlık yapan görevliler hakkında gerekli yaptırımlar uygulandığı gibi haksızlığa uğrayan Ermenilerin de maddi masrafları Maliye Bakanlığı'nca karşılandı²².

Bağdat Demiryolu projesi, Almanya ile Osmanlı Devleti'nin ilişkisinin artmasına ve İngiltere'nin endişeye düşmesine sebep oldu. İngiltere, Hindistan ve Mısır'la olan ulaşımını sağlayan yol güvenliğinin tehlikeye düşmesinden korkuyordu. Rusya, Osmanlı'nın güç kazanmasına karşı çıkıyordu. Fransa, Türkiye'nin mali işlerine Almanya gibi başka bir devletin karışmaya başladığını görmekten dolayı büyük bir endişeye kapılırken, müttefiki Rusya'nın da siyasi emellerini destekliyordu²³.

1903 Bağdat Demiryolu anlaşmasında kendilerine şart koşulan hükümlere bağlı kalacağını taahhüt eden Almanya'nın²⁴ Asya Türkiye'sinde 450 misyoneri ve yüzlerce yerli Hıristiyan yardımcısı bulunuyordu. Alman Katolikleri, misyonerlik faaliyetlerinde Protestanlardan geri kalmıyordu²⁵. Bilhassa demiryolu inşası esnasında bölgede bulunan Katolik ve Protestan

¹⁸ Akbıyık, a.g.e., s.311.

¹⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, (O.B.E.) Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Dairesi Başkanlığı, Yayın nu.14, Ankara 1994, s.28.

²⁰ O.B.E., a.g.e., s.37.

²¹ O.B.E., a.g.e., s.39.

²² O.B.E., a.g.e., s.188.

²³ Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Tercüme Eden: Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, İstanbul 1972, s.18

²⁴ Earle, a.g.e., s.136.

²⁵ Earle, a.g.e., s.145.

mezheplerinde olan Ermeniler inşaatlarda çalışıyorlardı. Almanlar, Toros Tünelleri'nin inşasında çalışan Ermenilerin iş gücünden faydalanıyordu. Almanların himayesi altında çalışan ve bunu fırsat bilen Ermeniler, gündüz işçilik ve gece eşkıyalık yapıyorlardı. Bu nedenle demir yolunun güvenliğini sağlamak ve işçilerin faaliyetlerini takip etmek için Şimendifer Taburu kuruldu.

Aslen Fransız olup İtalyan vatandaşlığından ayrıldıktan sonra Osmanlı vatandaşlığına geçen Robert, şimendifer işletme ve inşaat şirketinde birçok Ermeni ve Rum asıllı memur ve işçileri istihdam etti. Bu şirkette çalışan Ermeniler de, Türklerden intikam almak için çete faaliyetlerine devam ettiler²⁶. Bu nedenle, Toros Demiryolu'nda çalışan Maraşlı Ermeni işçilerinin 22 Nisan 1916 tarihinde 24 saat içinde Maraş'a dönmelerinin sağlanması Dahiliye Nezareti'nce Maraş Mutasarrıflığı'ndan istendi²⁷.

26 Nisan 1916'da Marş'ta Nakl-i Sükkân Kanununa göre sevk olunmayan 3.845 erkek ve 5.000 kadın olmak üzere toplam 8.845 Ermeni bulunuyordu. Bunların 500'ü Gregoryan ve diğerleri Katolik idi. İsyan etmekten dolayı Katoliklerin sevki yapıldı ve isyana katılmayan Gregoryanların yerlerinde kalması sağlandı²⁸. Devletten aldığı ihalelerle aşırı derecede zengin olan, daha önce çeşitli isyanlara katılan, Katolik olan ve bilhassa 1895 isyanında 50,000 adet Şınaydır ve Martini marka tüfek ile bunlarla kullanılmak için 20,000,000 merminin alınmasında önemli rol oynayan sabıkalı Maraş Mebusu Hırlakyan Efendi Meskene'ye sürgün edildi²⁹.

İsyan çıkarmak amacıyla toplanıp dağa çıkan Ermeni eşkıyası, Müslüman köylerde barınamıyordu fakat, Müslüman olmayan köylerden destek buluyordu³⁰. Tâkibat sonucunda yakalanmaktan kurtulan Ermeni eşkıyası sarp arazilere gizleniyor ve Toros demir yolunun geçtiği dağlık arazide çalışan Ermeni işçilerle diyalog kuruyordu. Eşkîya ile birleşen Ermeni işçiler, onlarla birlikte çevredeki Müslüman köylerde cinayet işledikten ve halkı soyduktan sonra tekrar iş başına dönerek izlerini kaybettirmeye çalışıyorlardı³¹.

²⁶ 12. Kolordu Kumandanlığı'nın 22. 05. 1918 tarih ve 1519 sayılı yazısı. *Askeri Tarih Araştırmaları Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE)*, Klasör no 4223, Dosya no 84, Belge no 1-120. 12.

²⁷ O.B.E., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Dairesi Başkanlığı, Yayın nu.14, Ankara 1994, s.137.

²⁸ O.B.E., a.g.e., s.140.

²⁹ O.B.E., a.g.e., s.147.

³⁰ ATASE, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 20.

³¹ ATASE, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 20-2.

Nakl-i Sukkan Kanunu'na tabi tutulan Ermenilerin bir kısmı yolculuk esnasında güvenlik açısından sıkıntulara sebep oluyordu. Buna meydan vermemek için Hükümetçe gerekli tedbirler alındı. İzmir'den zorla çıkarılıp nakil edilen 200 Ermeni komitacı muhafaza altında 13 Kasım 1916'da Maraş yoluyla Zor'a sevk edildi³².

5 Aralık 1917'de İslahiye civarında halka zulmeden bir Ermeni çetesinin olduğu tespit edildi. Bu çeteye demir yolunda çalışan Ermeniler yardım ediyordu. İşçiler demiryolundan ve Şimendifer Taburu'ndan çaldıkları silah, cephane ve eşyaları çetelere gönderiyorlardı. Bunların desteğini alan Ermeni çetesi çevrede tedhiş hareketine devam ediyordu. Çetenin faaliyetlerine son vermek için denetim artırıldı ve Miralay Fuat Bey, Amele Taburu ile inşaatta çalışmak amacıyla yerleştirilen işçilerin denetim ve gözetimini yapmak üzere görevlendirildi³³.

İslahiye civarındaki Ermeni çetesinin tâkibatı yapılırken diğer bölgelerde de çete faaliyetleri devam ediyordu. Maraş'ın kuzeyindeki Ali Kayası civarında otuz kişilik Ermeni çetesinin takibi için Kilis ve Antep'ten otuz kişilik müfreze gönderildi. Yardım olarak gönderilen kuvvetlerle bu çetelerin takibi 14 Şubat 1917 tarihinde tamamlandı³⁴.

Maraş ve çevresinde Ermeni eşkiyasını etkisiz hale getirmek, firarileri yakalamak ve asayiş sağlama için Onuncu Depo Alayı'nın Birinci Taburu 16 Kasım 1917 tarihinden itibaren Maraş'ta bulunduruldu. İki ay boyunca bu tabur etkili olamadı. Birinci taburun kırkar mevcutu üç müfrezesi Pazarlık, bir müfrezesi de Andırın'a gönderildi. Burada askerlerin istirahatı sağlandıktan sonra çevrede asayiş sağlama amacıyla 16 Ocak 1918'de harekete geçildi. Hareket esnasında tabur kumandanı, kurallara uymadığı gibi disiplini sağlamakta sorumluluğunu idrak etmedi. Kumandanın bu tutumu düşmanı cesaretlendirdi ve Ermeni çetesinin Maraş'a yaklaşmasını kolaylaştırdı. Bunun üzerine eşkiyayı durdurmak için iyi eğitilmiş asker gönderilmesi, bölgenin menzil müfettişince denetlenmesi³⁵ ve tabur kumandanına gerekli

³² O.B.E., a.g.e., s.158.

³³ On İkinci Kolordu Kumandanlığı'nın Adana Askeri Hat Komiserliğine gönderdiği 05.12.1917 tarih ve 4851 sayılı yazısı. ATASE, Klasör no 4223, Dosya no 84, Belge no 1-3, 1-4, 1-5, 1-6, 1-7, 1-8.

³⁴ İslahiye Takip Müfreze Kumandanlığı'nın 14.02.1917 tarihli telgrafı. ATASE, Klasör no 4223, Dosya no 84, Belge no 1-16.

³⁵ Menzil Müfettişi'nin Fırat Menzil Müfettişliği'ne gönderdiği, Onuncu Depo Alayı Birinci Tabur Kumandanı'nın eşkiyanın yakalanmasına göz yumduğu hakkındaki 16 Ocak 1918 tarihli telgrafı. ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 17, Belge no 4.

emrin verilmesi istendi. Öyle ki 27 Ocak 1918 tarihinde şehirde asayiş ve güvenlik tamamen bozuldu. Bu sebeple çevrede bulunan köylerde yaşayan Ermeniler bile eşkıyalık yapmaya cesaret etti³⁶.

Onuncu Depo Alayı'nın Birinci Taburu'nda bulunan zabıt Nedim Efendi 5 Ocak 1918'de Göksun'un Kösürük Gözü adındaki yerde silahlı çatışmada şehit oldu ve 4017 numaralı Alman yapımı mavzeri eşkıya tarafından gasp edildi³⁷.

2. BOZO ÇETESİ

Bozo Çetesi, I. Dünya Savaşı sırasında Maraş'ın Pazarcık Kasabası'ndan Bozo Aşireti'ne mensup Bozo tarafından kuruldu. Aşiretlerin bir kısmını yanına alan ve Ermenilerce desteklenen Bozo Çetesi kısa sürede büyüdü. Kurulan Bozo Çetesi etrafa korku saçmaya ve halkı yaşlı, çocuk ve kadın demeden öldürmeye başladı. Bu çete ile 17 Ocak 1918'de Pazarcık'ın Cimi-kan dağında müsademeye girildi. Müsademede müfrezeden bir er ile bir jandarma şehit oldu. Eşkıyadan altı kişi öldürüldü ve üç beygir itlaf edildi. Gece karanlığından faydalanan eşkıya firar etti ise de suçluların tåkibatuna devam edildi³⁸.

Bu arada taburun dördüncü bölüğüne mensup 1887 doğumlu Hasan oğlu Halil onbaşı, rahatsızlığından dolayı 8 kaput ve 6 battaniye ile Pazarcık'ın Harmancık Köyü'ne bırakıldı. Fakat Bozo Çetesi 21 Ocak 1918'de Harmancık'da bırakılan Halil Onbaşı'nın üzerine saldırdı. Halil Onbaşı mermisi bitinceye kadar eşkıya ile savaştı. Kurşunu kalmayan Halil Onbaşı Bozo Çetesi tarafından hunharca şehit edildi³⁹. Halil Onbaşı'nın yanında bulunan ve 6639 numaralı Alman yapımı mavzer, 8 kaput, 6 battaniye ve 1 kasatura Bozo Çetesi'nce gasp edildi⁴⁰. Eşkıyanın takibine devam edilerek Tilkiler Köyü'ne gelindi. Onuncu Depo Alayı'na bağlı İkinci Tabur, Maraş'ta bulunan Birinci Tabur ve Antep'ten gönderilen müfrezelerle birleşen kuvvetler, Köseceli (Köseler) Köyü'nden hareket ederek Tilkiler Köyü'ne ulaştılar. Bozo Aşireti'ne bağlı Karalar Aşiretleriyle Tilkiler Aşireti'nden bir miktar yardımcı kuv-

³⁶ATASE, Klasör no 4218, Belge no.4-5.

³⁷ Yıldırım Orduları Depo Kıtaatı Müfettişi'nin Antep'ten 12. Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği 21.01.1918 tarihli yazısı. ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-2.

³⁸ Yıldırım Orduları Depo Kıtaatı Müfettişinin 12. Kolordu Kumandanlığı'na gönderdiği 22.1.1918. Tarih ve 2 no'lu raporu. ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-4, 4-29.

³⁹ ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-2.

⁴⁰ ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no.4-29.

vet alındı. İkmalini tamamlayan ve yerli aşiretlerden yardım alan kuvvetler, Gani Dağı istikametine hareket ederek Bozo Çetesi'ni takip ettiler⁴¹. Duman Tepe'de Bozo Çetesi ile müsademeye girildi. Müsademede mülazım Avni Efendi ve iki er ağır bir şekilde yaralandı ve üç er şehit oldu⁴².

Duman Tepe müsademesinde Bozo Çetesi'nden altı kişi öldürüldü ve üç beygir itlaf edildi. Bozo Çetesi direnmeye devam etti⁴³. Bozo Çetesi ile üst üste iki defa çatışmaya girildi ise de bir sonuç alınamadı. Mülazım Ali Nazmi Efendi komutasındaki müfreze ile onu destekleyen mülazım Hasan Efendi komutasındaki müfreze 22 Ocak 1918'de Pazarcık'ın Ufacıklı Köyü civarında Bozo Çetesi ile üçüncü çatışmaya dört saat devam etti. Bu silahlı çatışmada Üçüncü Depo Alayı'nın Birinci Taburu'ndan iki er şehit oldu ve ikinci taburda bir er yaralandı. Bozo Çetesi'nden dokuz eşkıya öldürüldü ve üç hayvan itlaf edildi. Çatışma esnasında çete reisi Bozo yaralandı. Bu arada ikinci müsademede yaralanan Avni Efendi, Cihyife (Cinife-Yavuzeli) Köyü'nde vefat etti⁴⁴. Eşkıyanın takibi sırasında yapılan müsademede Onuncu Depo Alayı'na mensup Hanefi, Muhsin ve Hasan adlı askerler şehit oldu.

Maraş ve Pazarcık bölgesindeki eşkıyanın etkisiz hale getirilip tutuklanması konusunda 25 Ocak 1918 tarihinde Tabur Komutanı'na yeniden talimat verildi. Ayrıca askerinin moralini yüksek tutmak için Onuncu Depo Alayı'na mensup askerlerin taltif edilmesi önerildi⁴⁵.

Yedek takviye birliği gelmeden önce Bozo Çetesi'ni ortadan kaldırmak amacıyla 30 Ocak 1918'de bir müfreze çıkarıldı. Bu müfrezeye Kötürük Aşireti'nden Bozo Çetesi'nin saklandığı yerleri bilen yardımcı elemanlar alındı, bunların bilgi ve tecrübelerinden istifade edildi. Ayrıca Kötürük Aşireti'nden otuz kişi silahlandırılarak halktan da destek alındı. Bir zabitanın komutasında 15 kişilik küçük bir kuvvet oluşturuldu⁴⁶.

Eşkıyayı basturmak için Pazarcık'ta 25 kişilik üç müfreze kuruldu. Müfrezelere halktan gönüllü katılanlar hakkında mahallî hükümetten destek ve

⁴¹ Yıldırım Orduları Grubu Depo Kıtaatı Müfettişi'nin 12. Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği 02.02.1918 Tarih ve 1 no'lu raporu. ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4, 26.

⁴² ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-29.

⁴³ ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-26, 4-27, 4-28.

⁴⁴ ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-3, 4-30.

⁴⁵ ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-12.

⁴⁶ ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-9.

güvence alındı. Her askere 150 fişek, her müfrezeye dört sandık cephane verildi. Gönüllü katılanlara silah verilmesi konusunda çok dikkat edildiği gibi⁴⁷ gönüllü katılanların kendi başlarına hareket etmesine, aşiretlerin yanına gitmelerine, tâkîbattan bir netice alınıncaya kadar müfrezeden ayrılmasına, hastalık gibi durumlar istisna olmak üzere kesinlikle izin verilmedi⁴⁸.

Olayların olumsuz yönde gelişmesi üzerine XII. Kolordu Kumandanlığı, 31 Ocak 1918 tarih ve 342 sayılı yazısıyla Maraş bölgesinde bulunan çetelerin tâkîbatının yapılması ve kesin olarak imha edilmesi konusunda talimat verdi⁴⁹.

Maraş'ta asayiş ve güvenlik sağlanamadığından ve eşkıyanın 29 Ocak 1918'de saldırıları nedeni ile menzil nakliyatı aşırı derecede zarar görüyordu. Bazen menzil nakliyatı yapılamıyordu. Menzil nakliyatını yapmak ve eşkıyayı ortadan kaldırmak için Adana'dan acemi olmayan üç yüz askerin gönderilmesi istendi⁵⁰. Fakat bu tarihte Adana'da üç haftalık askerî eğitimlerini tamamlamış sadece 245 acemi asker bulunuyordu⁵¹. Fakat Pazarcık'taki eşkıyayı basturmak için yeteri kadar kuvvet gönderilmesi gerekiyordu. Bu sebeple 1 Şubat 1918 tarihinde, Adana Talimgah Kumandanlığı'nda bulunan 245 acemi asker Maraş'taki jandarma birliğini takviye için gönderildi⁵².

Antep, Maraş, Besni, Rum Kale ve Pazarcık bölgesinde şikayette bulunan birçok köy 7 Şubat 1918 tarihinde eşkıyanın baskısından kurtarıldı. Tâkîbat neticesinde Bozo Çetesi ile Cimikanlı, Mucakanlı, Gani Dağı, Kara Kale, Ufacıklı ve Yapalak gibi yerlerde yapılan müsademede dokuz eşkıya öldürüldü ve üç hayvan itlaf edildi. Aynı tarihte Zeytun'da eşkıyalık yapan Atır Ali Çetesi Maraş'tan gönderilen Mülazım Şükrü Efendi kumandasında yirmi kişilik bir kuvvetle takip edildi. Pazarcık ve Süleymanlı gibi yerlerde çetelere yardım ve yataklık edenler takip edildi.

Pazarcık'ta iki numaralı müfreze kumandanı Mülazım Naci Efendi, Bozo Çetesi ile 7 Şubat tarihindeki yaptığı silahlı çatışmada Bozo'nun kardeşi Abuzer'i kolundan ve bacağından yaraladı⁵³. 11 Şubat'taki çatışmada eş-

⁴⁷ ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-18.

⁴⁸ ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-20, 4-22, 4-23, 4-24, 4-25.

⁴⁹ ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-13.

⁵⁰ ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-7.

⁵¹ ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-8.

⁵² ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-15, 4-16.

⁵³ 4. Fırka Vekili'nin 07.02.1918 tarihinde Antep'ten Adana On ikinci Kolordu Kumandanlığı'na yazdığı 516 sayılı yazı. ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 9.

kiyadan iki kişi öldürüldü ve birisi yaralı olarak ele geçirildi. Bu müsademede yaralı olarak kaçmayı başaran Abuzer daha sonra ölü olarak bulundu. Eşkiyanın ölü olarak bulunduğu yerde 550 mavzer fişeği ile bir miktar barut ele geçirildi⁵⁴.

Tâkîbattan kurtulan Bozo Çetesi, 12 Şubat 1918'de Antep sınırı dahilinde bulunan Mırık köyünü bastı, zorla halktan bir miktar para aldı ve buradan Pazarcık'ın Karakesik Köyü'ne geldi. Bu köylülerden 50 lira ve 20 meciדיye aldı. 13 Şubat 1918 Çarşamba günü saat 15 sularında kuzeye doğru hareket ederek Akbıyık Köyü'ne geldi. 14 Şubat Perşembe günü akşama kadar yalçın kayalıklar arasında Bozo Çetesi ile müsademe edildi. Bu müsademeye Karabıyık Karakol Kumandanı Ökkeş Çavuş ve on jandarma da katıldı. Çatışma sonucunda iki çavuş ve bir er şehit oldu, yirmi asker yaralandı. Bozo Çetesi ileri gelenlerinden dört eşkiya öldürüldü ve beşi de yaralandı. Gece nin karanlığından istifade eden eşkiya ölümlerini alarak buradan uzaklaştı. Fakat eşkiyanın takibine devam edildi⁵⁵. Eşkiyanın muhtemel bir saldırı hareketını önlemek için geniş bir plan dahilinde çalışıldı. II. Ordu Takip Müfrezesi ile Pazarcık'taki Takip Taburu ve İslahiye'deki 44. Fırka birlikte hareket etti. Çetelerin tamamen yok edilmesine karar verildi ve tâkîbat çok geniş alanda yürütüldü⁵⁶.

Maraş'taki Takip Taburu'nu takviye etmek için Adana'dan Osmaniye'ye 11 Şubat 1918 tarihinde 150 asker sevk olundu⁵⁷. Bu askerın acilen Maraş'a gelmesi isteniyordu. Bu sebeple Takip Fırka Bölüğü 16 Şubat 1918'de İslahiye'ye ulaştı⁵⁸.

Alınan bu tedbirlerle Bozo Çetesi takip edilirken Pazarcık'ın Yezdan Köyü, 12 Şubat 1918 Salı günü Güllo Çetesi tarafından basıldı. Diğer taraftan tâkîbattan kurtulan Bozo Çetesi İslahiye tarafına giderek demiryolu inşasında çalışan işçileri ve Alman mühendis ve teknik elemanları rahatsız etti. Bu defa her iki çeteyi etkisiz hale getirmek için jandarma kuvvetleri, İslahiye istikametine gönderildi⁵⁹.

⁵⁴ ATASE, Klasör no 4223, Dosya no 84, Belge no 1-21, 1-22.

⁵⁵ ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no12, 12-1-2, 13-1-2.

⁵⁶ ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no19, 19-1,

⁵⁷ ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 11-4,11-9.

⁵⁸ ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 11-9,11-11.

⁵⁹ ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-32, 4-33, 4-34, 4-35.

Pazarcık'ta 17 Şubat 1918'de asayiş ve güvenlik sağlanamadı. Halk eşkıyanın yok edilmesini istiyordu⁶⁰. Bunun üzerine XII. Kolordu Kumandanlığı, Takip Tabur Kumandanlığı'nın derhal eşkıyayı takip etmesini emretti⁶¹. Bu emir üzerine Takip Tabur Kumandanlığı 20 Şubat 1918 de derhal harekete geçti. Taburun Pazarcık'a nakli için menzil müfettişliği aracılığıyla yardım edildi⁶².

İslahiye'de 2 Mart 1918'de meydana gelen çatışmada firar eden eşkıyanın bir kısmı ölü olarak bulundu ve bir mavzerle altmış fişek ele geçirildi⁶³.

Eşkıyanın elebaşlarından Maraşlı Oseb Hoca, tâkibat sonucu 2 Nisan 1918'de İntilli Köyü'nde tutuklandı. Bahçe ile Hasanbeyli arasındaki dağlık arazide yapılan aramada bir sandık mavzer mermisi ele geçirildi⁶⁴. Aslen Maraş'ın Kuyucak mahallesinden olan ve Ravan Üçüncü İnşaat Taburu elemanı olarak çalışan Arınoğlu Oseb'in işinin başında çalışırken değil de Adana'da eşkıyalık yaparken yakalanması oldukça düşündürücüydü⁶⁵.

Askerin ciddi bir şekilde aramasından rahatsız olan bazı Ermeniler, çeşitli mazeretler beyan ederek başka yerlere gitmek istediler. Örneğin aslen Mersinli olup Maraş'a sürgün olarak gönderilen 1878 doğumlu Elyasi Abraham, 2 Mayıs 1918 tarihli dilekçesi ile hasta olduğunu ve içinde bulunduğu sıkıntılı durumu anlattı. Hasta olduğunu bahane ederek tedavi olmak amacıyla İstanbul veya başka bir yere gönderilmesini istedi. Konu üzerinde hassasiyetle durulduğundan adı geçeninin durumu ve talebi Adana'da bulunan 12. Kolordu Komutanlığına bildirildi⁶⁶.

1916-1917 yılları arasında Bahçe, İslahiye, Haruniye (Düziçi) ve Maraş bölgesinde etrafa korku saçan Ermeni eşkıyasının toplam sayısı otuz yedi idi. Eşkıya Maraş çevresindeki dağlık arazide geziyor ve halka düşmanca davranıyordu. Söz konusu bu eşkıyanın otuz kişilik bir gurubu Nisan 1918'de Ördedede Köyü'nü bastı. Aynı eşkıya Nisan-Mayıs 1918 tarihlerinde Pazarcık'a birçok saldırıda bulundu. Yapılan müsademelerde bunlardan on sekizi ölü olarak ele geçirildi. Sağ kalan on dokuz eşkıya dağa kaçtı⁶⁷.

⁶⁰ ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 11-12, 11-13.

⁶¹ ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 11-17.

⁶² ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 11-19-20-21-22-23.

⁶³ ATASE, Klasör no 4223, Dosya no 84, Belge no 1-21, 1-22.

⁶⁴ ATASE, Klasör no 4223, Dosya no 84, Belge no 1-23.

⁶⁵ ATASE, Klasör no 4223, Dosya no 84, Belge no 1-165.

⁶⁶ ATASE, Klasör no 4223, Dosya no 84, Belge no 4.

⁶⁷ Takip Müfrezeleri Osmanlıye Jandarma Tabur Kumandanlığı'nın Adana 12. Kolordu Kumandanlığı'na gönderdiği 22 Mart 1918 tarihli yazısı. ATASE, Klasör no 4223, Dosya no 84, Belge no 2-34.

2 Temmuz 1918 Salı gecesi 30 kişilik Ermeni çetesi Bahçe ve İslahiye kazaları arasında bulunan bir kaç köyü yakıp yıktı, bir miktar para ile halkın malını gasp etti. Çeteleri takip için İslahiye'de temin edilen kırk kişilik Nizamiye Müfrezesi, eşkıyayı takip etti ise de sarp ve dağlık arazide gizlendiklerinden yakalayamadı. Maraş, Antep ve Besni'de de Ermeni çeteleri takip edildi. Tâkîbattan kurtulan Ermeni çeteleri ve işçileri çevrede halka her türlü kötülüğü yapmaya devam etti.

Halka zulüm yapmaları sebebiyle dağa çıkmayan Ermeni işçilerin de bu bölgeden uzaklaştırılması Harbiye Nezareti'den istendi⁶⁸. Bilhassa İslahiye ve Osmaniye arasında dağlık kısımda çalıştırılan işçilerin buradan uzaklaştırılmasının üzerinde ısrarla duruldu. Çünkü devam etmekte olan olayların önlenmesi, bu olaylara katılanların men edilmesiyle mümkündü. Yapılan bu talep üzerine vilayet jandarma müfrezeleri, İslahiye ve Osmaniye arasındaki demir yolunu koruma altına aldı. Bölgede bulunan Ermeni çeteleri ve işçileri tutuklanarak buradan uzaklaştırıldı⁶⁹.

3. ÇETELERİN ORTADAN KALDIRILMASI

İngilizlerin 20-30 Eylül 1918 tarihleri arasında Mersin ve Antalya limanlarından karaya asker çıkaracağı, bu amaçla 5.000 Ermeni ve 2.000 İngiliz askerinin toplandığı, İngilizlerin Kıbrıs'ta toplanan gönüllü Ermeni askerleri ile Maraş, İslahiye ve Osmaniye civarında bulunan Ermeni çetelerine yardım edeceği haberi alındı. Bu gelişmelerden cesaret alan Ermeni çetelerin en büyük amacı demir yolu tünelleri ile imalat sanayisini ortadan kaldırmaktı⁷⁰.

Yaklaşık bir yıldan beri Maraş, İslahiye, Osmaniye ve Bahçe arasında geçen ve halka her türlü zulmü yapan Ermeni çetesinin yok edilmesi görevi 44. Fırka Kumandanlığı uhdesine verildi. Fırka Kumandanlığı'nca, görevin yerine getirebilmesi için alay kumandanlarının yapmaları gereken işler ayrıntılı bir şekilde planlandı. Bu plana göre: Her tabur eşkıyayı takip etmeye elverişli askerlerden 20 er çıkaracak. Askerin her türlü ihtiyacı tam olarak karşılanacak. Her askere iki çift çarık verilecek. Her askerinin üzerinde 120 fişek bulunacak. Askerin erzak ve cephanesini taşımak üzere yanlarına iki mek-

⁶⁸ ATASE, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 20.

⁶⁹ ATASE, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 20-2.

⁷⁰ 12. Fırka Kumandanlığı'nın 44. Fırka Kumandanlığı'na yazdığı 19 Eylül 1918 tarihli yazısı. ATASE, Klasör no 5168, Dosya no 17/A, Belge no 5, 5-1-2.

kare (yük hayvanı) verilecek⁷¹. Hattı Muhafaza Bölüğü, imalat sanayini ve demiryolu tünellerini koruyacak⁷². Akyar Köyü'ndeki iki tabur derhal Kısık Boğazi'na gidecek. Kısık Boğazi'ndaki siperler tamir edilecek. Karakolların kuvvetleri artırılacak. Askere hiç bir surette izin verilmeyecek⁷³. Ermeni çetelerine yardım eden İngilizlerin, Mersin ve İskenderun'dan yapacakları çıkarımayı önlemek amacıyla sahildeki güvenlik kuvvetleri takviye edilecek⁷⁴.

Yukarıda belirtilen hazırlıklar tamamlandıktan sonra hareket başladı. Buna göre:

Osmaniye'de ikmal edilen müfreze 29 Temmuz 1918 gecesi Cebel-i Bereket (Osmaniye) merkezi olan Yarpuz'a hareket ederek burada toplandı. Mevcut kuvvet ihtiyaca göre taksim edildi. Hasanbeyli'nin güneyindeki Gürpınar ile İslahiye'nin güneyindeki Beypınar arasındaki bölge arandı ve Gavurdağı (Nurdağı) bölgesine ait tedbirler alındıktan sonra İslahiye'nin güneyinde ve Germencik civarında toplanıldı. Buradan sonra kuvvetler kollara ayrıldı. Bir kol Alacakilise, bir kol Sabundere, bir kol Kartaldağ ve bir kol da Büyükdag istikametine devam etti. Bu işlemlerden sonra kollar, Katırkale ile Ökkeşbaba arasındaki bölgeden kuzeye doğru hareket etti ve Gavurgölü tamamen arandı. Eloğlu'nun güneyindeki Çakmaktepe yakınından dağa çıkıldı. Değişik kollarla Çömruk Köyü istikametine yürüyüşe devam edildi. Bundan sonra Kömürler (Nurdağı) ve Eloğlu (Türkoğlu) arasındaki dağlık bölge ile Bahçe ve Küçük İntilli Köyü istikametine hareket edildi. Kollara ayrılan ve arama yapmak amacıyla dağılan kuvvetler daha sonra İslahiye'de toplandı.

Bu çok geniş ve kapsamlı arama esnasında köylerde bulunan herkese adil ve insanca muamele yapıldı. Zanlılar sıkıştırıldı ve suçlu bulunanların elleri kelepçelenerek Osmaniye'de bulunan fırka karargahına getirildi.

Tâkibat esnasında çetelerin Maraş, Pazarcık ve Kilis taraflarına kaçma ihtimalleri olduğundan bunun için de gerekli önlemler alındı. Alınan tedbir gereği Kilis jandarmaları, Kilis'in batısında; Pazarcık jandarma ve milisleri, Pazarcık, Aksu, Aşağı Pazarcık'ta; Maraş jandarmaları da Eloğlu'nda bulun-

⁷¹ 44. Fırka Kumandanlığı'nın 139. ve 159. Alay Kumandanlığı'na yazdığı 17.07.1918 tarih ve 583 sayılı yazısı. ATASE, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 20-52, 20-7.

⁷² ATASE, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 5-3.

⁷³ ATASE, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 5-5, 5-7-8-9.

⁷⁴ ATASE, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 5, 5-1-2.

duruldu⁷⁵. Ayrıca Cebel-i Bereket Mutasarrıflığı'na, İslahiye ve Bahçe kaymakamlıklarına harekâtın başlamasıyla ilgili ayrıntılı bilgi verildi.

Ermeni eşkıya ve çetesi, Osmanlı askeri elbisesini giyerek arazide gezdiklerinden kendilerini takip eden müfrezeyi aldatarak kurtulabiliyorlardı. Bu sebeple hareket halinde olan müfrezenin, Maraş, Pazarcık ve Kilis'ten gönderilen jandarma ve milislerle karşılaşma ihtimali vardı. Bu karışıklığa meydan vermemek ve müfrezelerin kendi aralarında meydana gelebilecek muhtemel bir çatışmayı önlemek için Maraş, Pazarcık ve Kilis'ten toplanan müfrezelerce bilinen ve tanınan İbrahim Bey görevlendirildi. Müfrezeler arasındaki haberleşme İbrahim Bey tarafından jandarma şifresi ve aralarında önceden belirlenen parola ile yapıldı⁷⁶.

Cebel-i Bereket bölgesinin merkezi olan Yarpuz'da toplanan müfreme 20 Temmuz gecesi Gavurdağı mınukasını aramaya devam etti ve İslahiye civarında bulunan müfreme de 19 Temmuz sabahından itibaren harekete başladı. Ermeni işçilerinin bulunduğu bölge tamamen arandı. On beşer kişilik gruplar hainde gezen 80 kişilik bir Ermeni çetesinin ardına düşüldü. Büyük müfrezenin sol kolu Pazarcık'a hareket etti. Bu tâkibat sırasında Ermeni çetesinden olan ve Gavurdağı'nda dolaşan Mardoros adında bir Ermeni tutuklanarak Osmaniye'ye gönderildi. Bunlarla birlikte daha önce tutuklanan Ermenilerin ifadeleri alındı.

28 Temmuz 1918 sabahında Haruniye civarında ekmek almak için bir köye gelen Ermeni eşkıyası askerler tarafından öldürüldü. Bunun üzerine civardaki köy ve ormanlarda gizlenen Ermeni eşkıyası firar etti. Yine aynı sabah İslahiye'nin kuzey doğusunda Paşa Çiftliği'nde 20 kişilik bir Ermeni çetesiyle karşılaşıldı. Eşkıya ile göğüs göğüse çarpışıldı. Çarpışmada eşkıyanın önde gelen adamlarından Manukyan ile Hasanbeyli Kabiryum öldürüldü. Müfrezeden ise bir er bıçakla şehit edildi. Öldürülen Ermeniler üzerinde 350 Osmanlı lirası, bir çift küpe, 2 mecdiye, bir saat kordonu çıktı. Kullandıkları iki adet Alman yapımı silah ele geçirildi. Ele geçirilen bu paralar ve eşyalar eşkıya tâkibatında büyük yararlılık gösteren askerlere verildi⁷⁷. Yukarıda açık-

⁷⁵ ATASE, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 20-8-9, 20-10-11-12-13.

⁷⁶ 44. Fırka Kumandanlığı'nın Maraş Mutasarrıflığı'na, Pazarcık ve Kilis Kaymakamlığı'na yazdığı 29 Temmuz 1918 tarihli yazısı. ATASE, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 20-14.

⁷⁷ 44. Fırka Kumandanlığı'nın 12. Fırka Kumandanlığı'na yazdığı 21 Temmuz 1918 tarih ve 6 numaralı yazısı. ATASE, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 20-18.

landığı gibi disiplinli bir şekilde arama ve takip sonucunda Ermeni eşkıyası etkisiz hale getirilerek bölgede yeniden asayiş ve güvenlik sağlandı.

4. KURTULUŞ MÜCADELESİNDE ERMENİ MEZALİMİ

Ermeniler, Avrupalı devletlerin ve Amerika'nın desteğinde Anadolu'da bir Ermenistan kurmak istiyordu. Fakat hazırlanan çeşitli raporlara göre Anadolu'da bir Ermenistan kurmak mümkün değildi. Çünkü nüfusları az ve toprakları yoktu. Toprak ancak iyi bir askerî kuvvetle elde edilebilirdi. Oysa Ermenilerin kuvvetleri de yoktu. Bu askerî yardımı daha önce Rusya, İngiltere ve Fransa'nın yapmadığı gibi Amerika'nın da yapması mümkün değildi⁷⁸.

I. Dünya Savaşı sırasında isyan ederek Türk ordusunu arkadan vurmaları sebebiyle 10 Nisan 1915'te Maraş'tan nakil edilen Ermenilerin⁷⁹ 22 Ekim 1918 tarihinden itibaren şehre geri dönmelerine Meclis-i Vükelaca karar verildi⁸⁰. Demiryolu ile dönen Ermenilerin ulaşımı ücretsiz yapıldı⁸¹. Kendilerine sağlanan kolaylıklardan yararlanan çok sayıda Ermeni kısa sürede Maraş'a geri döndü.

Ermeniler gittikleri yerlerde, Kilikya (Çukurova) ve Urfa'da birer Ermenistan devleti kuracaklarını ve bu iki Ermeni hükümeti arasında Müslümanları sıkıştıracaklarını söyleyerek buralarda yaşayan Müslümanlardan çok zulüm gördükleri propagandasını yaptılar. Propaganda etkisinde kalan doğu vilayetlerinde yaşayan Ermeniler amaçlarına ulaşmak için, Maraş, Antep, Urfa ve Adana'ya göç etmeye başladılar⁸².

22 Ekim 1919'da Ermenilerin Maraş'ta Müslümanlara işkence yaparak intikam alacakları iddiaları yayıldı⁸³. Cebel-i Bereket (Osmaniye) Valisi Yüzbaşı Andre 29 Ekim'de Maraş'ı ziyaret etti. Halk, Fransızların şehre gelişini

⁷⁸ 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa'nın Ankara'dan 17 Ağustos 1919'da 3. Ordu Müfettişi Kurmay Başkanı Kazım Bey'e yazdığı yazı. Aynı yazı Atatürk'e de yazıldı. Atatürk, *Nutuk*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998, s. 71.

⁷⁹ Ahmet Eyicil, *Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri*, Gün Yayıncılık San. ve Tic. Ltd. Şti., Ankara 1999, s.341.

⁸⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, (O.B.E.) Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Dairesi Başkanlığı, Yayın nu.14, Ankara 1994, s. 176.

⁸¹ O.B.E., s. 248.

⁸² *Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTEA)*, Kutu no 22, Belge no 19.

⁸³ *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, Hazırlayan:Uluğ İğdemir, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XVI. Dizi- Sa. 26a, Ankara 1989, s. 86.

protesto eden telgraflar gönderdi. Fransızların yanında gelen Ermeni lejyonlarının muhtemel saldırılarını önlemek için Kuvây-ı Milliye harekete geçti⁸⁴.

30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Anlaşması'ndan sonra guruplar halinde Maraş'a gelen Ermenilere Türkler tarafından her türlü insanî yardım yapıldı. Sekiz ay süren İngiliz işgali döneminde asayişi bozucu bir harekette bulunamadılar. Fakat Fransızların gelmesiyle şımaran Ermeniler, güvenliği bozucu davranışlarda bulunmaya başladılar. Sağa sola ateş açarak kadınlara sarkıntılık yaptılar. Bir polis memurunu yaraladılar ve Berber Ökkeş'i şehit ettiler. Şeyh Mahallesi'nde bulunan kahvehanedeki Müslümanlar üzerine bomba atular. Kahvehanede bulunanlardan bir kişi öldü, dört kişi de ağır bir şekilde yaralandı. Suçlular elini kolunu sallaya sallaya kiliseye girdiler. Fransız karakolunun çok yakınında, savunmasız iki Müslüman yine Ermeniler tarafından süngü ile şehit edildi. Nakip Camii'nde bulunan iki çocuğu da kaçırarak işkence ettiler⁸⁵.

Maraş'a gelen Fransız birliklerinin arasında 40 Cezayirli Müslüman ve 3000 Ermeni askeri vardı. Ermeniler işgalin ikinci günü olan 31 Ekim'de Müslüman kadınlara sataşmaya ve halka zulmetmeye başladılar. Kadınların zorla yüzünü açarak "Daha peçeli gezecek misiniz? Serbest olunuz." gibi sözler söylediler. 500 kişilik kabileler halinde şehre gelen ve Fransız askerî üniforması giyen Ermeni lejyonları vatandaşlardan umumhaneyi sordular. Ayrıca "Yaşasın Kilikya Ermenistan! Kahrolsun çekemeyenler!" diye slogan attılar. Hakaret amacıyla fırından aldıkları ekmeği ayakları altına alarak tepelediler⁸⁶.

Ermeniler, Fransızların Maraş'ı işgalinin ikinci günü olan 31 Ekim 1920'de sokak ve caddelere çıkarak halkı rahatsız etmeye başladılar. Maraş'ta bulunan Ermeniler, yaptıkları içkilerden yeni gelen misafir Ermeni askerlerine ikram ederek onları şereflendirdiler. Sarhoş olan Ermeni askerlerden ikisi Uzunoluk Hamamından çıkan Müslüman kadınlara "Çarşafa ihtiyaç yoktur! Yüzünüzü açınız!" diye bağırarak sarkıntılık etti. Kadınların çığlık atarak yardım istemeleri üzerine yan taraftaki dükkanda sütçülük yapan ve

⁸⁴ "The 22 Days of Marash: Paper on the Defense of the City Against Turkish Forces Jan.-Feb. 1920", *The Armenian Review*, Vol. 31, (Spring 1978), 47-69, s. 65.

⁸⁵ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (A.B.G.K.A.E.M.)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Dairesi Başkanlığı, Yayın nu. 34. Ankara 1997, c.3, s.105.

⁸⁶ *A.B.G.K.A.E.M.*, s.60-62.

adı İmam olan bir Türk, "Bire densizler, yaptıklarınız yeter!" diyerek askerlerin üzerine gitti. Tabancasını çekerek askerlerden birini öldürüp diğerini yaraladı. Tarihte Sütçü İmam veya Uzun Oluk olayı olarak bilinen bu hareket üzerine Müslümanlarla Ermeniler arasında kavga çıktı. Gittikçe büyüyen bu kavgada iki Ermeni daha öldürüldü ve her iki taraftan toplam 14 kişi yaralandı. Yaralanan Müslümanlardan jandarma görevinden ayrılmış olan Çakmakçı Sait, aldığı kurşun yarasının tesiriyle daha sonra şehit oldu. Bu olaydan sonra Ermenilerin vahşi davranışları arttı. Fransızlardan yüz bulan Ermeniler, karşılaştıkları Müslümanı "Bu da çeteden veya Kuvây-ı Milliye'den"dir diye kurşuna dizdiler. Erkekleri öldürürken kadınlara da tecavüz ettiler. Müslümanlar, korkudan evlerinden dışarı çıkamaz oldular⁸⁷.

Maraş'ı işgal eden Fransız ordusundaki Ermeni fedaileri 1 Kasım 1919 tarihinde Müslüman halktan intikam almak için masum insanları katlettiler. İntikam ateşi içinde yanan Müslüman halkın feryadı ve yardım isteği yürekleri sızlatı. İşgal sırasında gerekli tedbirler alındı ise de yeterli olmadı⁸⁸. Bu nedenle Maraş'a acilen kuvvet gönderilmesi istenildi. Ayrıca 12 Kasım'da Fransızların Maraş'ı işgali ve şehirde yaptıkları zulüm protesto edildi⁸⁹.

22 Kasım 1919'da Fransızlar şehrin etrafında siperler kurarak Elbistan yolunu denetimleri altına aldılar. Hükümet Konağı'ndan Osmanlı Bayrağı'nı indirmek istediler ise de halk tarafından yapılan müdahale sonucu başarılı olamadılar. Fakat bu tartışmada jandarma tüfekçisi Sadullah Efendi şehit oldu⁹⁰.

24 Kasım 1919'da Antep'te bulunan Fransız kumandanı, Adana Kumandanlığı'ndan Antep ve Maraş'ta birer alay kuvvet bulundurulmasını isterken diğer yandan Halep'te bulunan Ermeniler, Diyarbakır'daki Ermenilerin Adana ve Maraş'a göç etmelerini teşvik ettiler⁹¹. Fransızlar, Ermenileri silahlandırıp Türklere karşı kullandılar. Bölge valisi olan Albay Bremond gibi yetkililer Ermeni yanlısı bir tutum izlediler. Bundan cesaret alan Ermeniler Fransızların uyarılarını bile dinlemeyerek ileri gittiler ve Müslüman

⁸⁷ 15 Kolordu Kumandanı Miralay Kazım Karabekir tarafından 19 Kasım 1919'da Erzurum Valiliğine gönderilen 540 sayılı yazı. *TİTEA*, Kutu no 22, Belge no 16.

⁸⁸ Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Elbistan Şubesi'nin 1 Kasım 1919'da Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine çektiği telgraf, *TİTEA*, Kutu no 31, Belge no 175.

⁸⁹ *Açıksöz*, 12 Kasım 1919 tarih ve sayı 31.

⁹⁰ *A.B.G.K.A.E.M.*, c.3, s. 63.

⁹¹ 15. Kolordu Kumandanı Miralay Kazım Karabekir'in Erzurum Valiliğine gönderdiği 24 Kasım 1919 tarih ve 551 sayılı yazı. *TİTEA*, Kutu no 22, Belge no 17.

halka zulmettiler⁹². Diğer bir ifadeyle Fransız işgal ordusunun kanatları altına sığınan Ermeniler, Türkleri şehit etmek için Fransa'yı araç olarak kullandılar⁹³.

Fransız işgal kumandanı Yüzbaşı Andre, 27 Kasım 1919 Perşembe akşamı Agop Hırlakyan'ın evine davet edildi. Yemekten sonra Yüzbaşı Andre, Hırlakyan'ın torunu olan Hovsep'in kızı Helena'yı dansa davet etti. Ancak Helena "Ne Fransız ne de Ermeni bayrağının bulunmadığı bir şehirde dans etmeyi sevmem" diyerek cevap verdi. Helena'nın isteği üzerine Yüzbaşı Andre askerlerine emir vererek kaleden Türk Bayrağı'nın indirilmesini istedi. Bunun üzerine Helena, dans davetini kabul etti.

28 Kasım 1919 Cuma günü Maraş Kalesi'nden Osmanlı Bayrağı'nın indirilmesi ve Fransız bayrağının çekilmesi halkın galeyana gelmesine sebep oldu. Cuma namazı kılmak için Ulu Camii'ne gelen halk içinde bir huzursuzluk vardı. Cuma namazı vakti oldu ve halk namazın ilk sünnetini kıldı. Cuma namazı hutbesini okumak için minbere çıkan İmam-Hatip Rıdvan Hoca'nın "Hür olmayan bir beldede Cuma Namazı kılınmaz." demesi üzerine halk namazı terk etmeğe başladı ve sancağı çekerek kaleye hücum etti. Buradaki askerleri etkisiz hale getirdikten sonra Fransız bayrağını indirerek Osmanlı Bayrağı'nı göndere çekti. Hepsini birden havaya ateş açarak "Yaşasın Osmanlı" dedi ve heyecanla hükümet binasına gitti. Kapıda bulunan Ermeni bekçi Vahan'ı istemiyoruz diyerek üzerine yürüdü. Hükümet binasında bulunan muhafızların silahlarını zorla ellerinden aldı ve hepsini de iyice dövdü. Olayın daha fazla büyümesi Mutasarrıf ve memurların müdahalesiyle önlendi. Bu arada Fransızlar, halkı sakinleştirdiler ve dışardan istedikleri kuvvetin şehre ulaşması için zaman kazanmaya çalıştılar. Fakat bu hareket sonucunda halkın, işgalcilere ve Ermenilere karşı kararlı bir davranış içinde olduğu anlaşıldı⁹⁴. Bayrak olayından sonra Andre, Fransız komutanlığınca Antep'e davet edildi ve bir daha Maraş'a dönmedi.

⁹² Bilge Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk-Fransız İlişkileri 1919-1922*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, xvii, Dizi-Sa, 68, Ankara 1994, s.55-56.

⁹³ Yavuz, *a.g.e.*, s.61,63.

⁹⁴ 15. Kolordu Kumandanı Miralay Kazım Karabekir tarafında Erzurum Valiliği'ne gönderilen 8 Aralık 1919 tarih ve 595 sayılı yazı. *TİTEA*, Kutu no 22, Belge no 19.

Fransız Kumandanı General Querette, 13 Aralık 1919 tarihinde Maraş'ın güvenlik sorumluluğunu üzerine aldı ise de asayişi sağlayamadı⁹⁵. Fransız ve Ermenilerin birlikte Maraş'ta yaptıkları katliam ve tecavüz devam etti. Bu sebeple yapılan mezalim, Pazarcık eşrafi tarafından 1 Ocak 1920'de protesto edildi⁹⁶.

1 Ocak'ta eski Ermeni mebusu Agop Hırlakyan'ın evi projektör ile aydınlatılarak koruma altına alındı. Türklere dışardan gelebilecek yardımı önlemek amacıyla Elbistan yolu gözetim altında tutulmaya başlandı. Halep'ten Maraş'a yardım için gönderilen iki araba silaha Ermenilerin ihbarı sonucu Fransızlar tarafından el konuldu. Pazarcık'a bağlı Akçakoyunlu köyünden Ali Çavuş ile üç arkadaşı Antep'e giderken Fransız üniforması giymiş 15 Ermeni asker tarafından saldırıya uğradı. Bu saldırıda Ali Çavuş ile arkadaşının biri şehit oldu diğeri de kaçarak kurtuldu⁹⁷.

5 Ocak'ta Bababurnu'nda Fransızlarla yapılan müsademedede (silahlı çatışma) Matematik Öğretmeni Hayrullah Efendi yaralandı⁹⁸ ve daha sonra bu yaranın tesiriyle şehit oldu. Fransızların himayesinde hareket eden eli silahlı Ermeni çetesi 7 Ocak 1920'de Zeytun'a (Süleymanlı) yaya bir buçuk saat mesafede olan Dönüklü Köyü'nü bastı. Köyde bulunan toplam 12 hane Müslüman halkın tamamını, çocuk, kadın ve yaşlı demeden zorla Zeytun'a götürdü. Götürülen bu çaresiz ve suçsuz insanların hiç biri geri köylerine dönemediği gibi kendilerinden hiç bir haber de alınmadı⁹⁹.

8 Ocak akşamı üç Ermeni Çukuroba Camii'ne girerek bomba atmaya çalıştı, fakat cemaatın müdahalesi sebebiyle başarılı olamadı. Aynı saatte cami önünden geçen üç Fransız askeri minarede ezan okuyan müezzine silahla üç el ateş etti.

Bu arada Fransızların silahlandığı Ermeni gençleri kışlada eğitilip kiliselere yerleştirildi. Halk arasında Ermeniler tarafından Müslümanlara bir

⁹⁵ *Milli Mücadele Dönemi Beyannâmeleri*, Hazırlayanlar: Zeki Güner, Orhan Kabataş, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, sayı 38, Ankara 1990, s.295-296.

⁹⁶ *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Ocak 1920, sayı 1.

⁹⁷ *A.B.G.K.A.E.M.*, c.3, s.73-74.

⁹⁸ *A.B.G.K.A.E.M.*, c.3, s.75.

⁹⁹ 7 Ocak 1920'de Maraş'ın Elbistan Heyet-i Merkeziyesi'nden gönderilen telgraf Darendeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından Sivas Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi Riyaseti'ne gönderilmiştir. *TİTEA*, Kutu no 20, Belge no 86.

suikast yapılacağı şayiası yayıldı. Ermeniler, güneş battıktan sonra şehre giren halkın sorgulanmadan kurşuna dizileceğini ilan etti¹⁰⁰. Fransızlara yardım için İslahiye'den 300 kişilik takviye birlik geldi. Bababurnu ve İmalı mevkiinde müsademe devam etti. Bu işgalci kuvvetler daha sonra Gökpınar, Kılılı ve Sarılar köyünü tahrip etti¹⁰¹.

11 Ocak günü Ceceli, Gökpınar, Şerefoğlu, ve Şekeroba köyleri Fransızlarca top ateşine tutuldu. Şehirde örfi idare ilan edilerek sabah 06'dan akşam saat 18'e kadar halkın işine gitmesi yasaklandı. Ayrıca üzerinde silah taşıyanların idam edileceği ilan olundu¹⁰².

13 Ocak gecesi Fransız müfrezesinde bulunan bir grup Ermeni, Büyük-araplar köyüne gitti. Evlerin kapılarını kırarak zorla içeri girdi, halkın ırz ve namusuna saldırdı. Bundan kurtulmak isteyen köylüler de çevre köylere ve dağlara kaçtılar. Sabahleyin yoluna devam eden müfrezeye, köyüne dönmekte olan halkın üzerine ateş açarak bir kişiyi şehit etti ve iki kişiyi yaraladı¹⁰³.

Gün geçtikçe Ermenilerin Müslümanlara yaptığı zulmün şekil ve şiddeti arttı. Yapılan haksızlıkları haber alan Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Maraş'ta yapılan Ermeni mezalimini 16 Ocak 1920'de protesto etti¹⁰⁴.

19 Ocak'ta Colonel Normand ve General Querette bütün Fransız askerî personelinin Ermeni koğuşunda toplanmasını emretti. Ermeniler, Fransızların kuşatması altında olacakları endişesiyle bu emre uymadılar. Bunun üzerine Ermeniler, Fransız kumandana neden böyle yaptığını sorduğunda Türklerin üzerine saldırı hazırlığında oldukları cevabını verdiler. Bugün yapılan mezalim sebebiyle çeteler ve Türk halkı şehirden ayrılmak üzereydi.

Türklerin şehirden ayrılması demek Ermeni ve Fransız kuvvetlerinin her hangi bir direnme ile karşılaşmadan şehre girip hakim olması demektir. Türkler teslim bayrağı çekmelerine ve teslim olmalarını bildirmelerine rağmen Fransızlar birden şehirden çekilebileceklerini ve Ermenileri Amerikan himayesine göndereceklerini duyurdular. Gelişmeleri takip eden Türkler, Fransızlarla anlaşma yapılacağından memnun oldular. Ayrıca Fransızlar,

¹⁰⁰ *Hakimiyet-i Milliye*, 24 Ocak 1920, sayı 4.

¹⁰¹ *A.B.G.K.A.E.M.*, c.3, s.75.

¹⁰² Maraş Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Riyaseti'nin 3. Kolordu Kumandanlığı'na gönderdiği 11 Ocak 1920 tarihli yazının sureti., *A.B.G.K.A.E.M.*, c.3, s.105-107.

¹⁰³ *A.B.G.K.A.E.M.*, c.3, s.81-82.

¹⁰⁴ *O.B.E.*, s.261.

Ermenilere çekilecekleri zaman yeni bir krizin olmayacağına dair güvence verdiler.

Elbistan'dan gelen Maraş Müdafaa-i Hukuk-u Milliye liderlerinden biri olan Dr. Mustafa, görüşmek üzere Fransız yetkililerinin yanına gitti. Fransız yetkilileri, Dr. Mustafa'ya yeni bir anlaşma yapılacağını resmen bildirdiler. Alınan bu sevindirici haber Türkler arasında hızla yayıldı. Bunun üzerine köylerde çetelerin yeniden toplanması ve şehre gelmesi emri verildi¹⁰⁵.

20 Ocak 1920'de başlayan Fransız ve Ermenilerin top ve mitralyöz ateşleri altında kanlı savaşa devam edildi ve Maraş'ta halk muhasara altına girdi¹⁰⁶. Antep'ten Maraş'a gönderilen bir Anzak (Avusturalya ve Yeni Zelanda'dan getirilen askerler) kafilesine Karalar ve Tutum bölgesi arasında halk tarafından silahla karşı konuldu. Çatışmada 14 Fransız askeri öldürüldü ve eşyalarıyla silahları ele geçirildi. Aynı gün Antep'te 4 Fransız askerinin evlere tecavüz ettiği ve evini tecavüzden korumak isteyen bir Müslüman gencin şehit edildiği, halkın galeyana gelerek bunların üzerine yürüdüğü haberi Maraşlıların harekete geçmesine sebep oldu. Çünkü Fransız askerleri aynı hareketi Maraş'ta da yapabilirlerdi¹⁰⁷.

Savaşın ilk günlerinde halka silahla saldıran Ermenilere, Atatürk'ün emir ve komutasında olan Kuvâ-yı Milliye tarafından sert bir şekilde cevap verildi. Aşırı derecede şımaran Ermeni fedailerini Fransızlar tarafından kurtarıldı.

21 Ocak sabahında Türkler, Ermenilerin ve Fransızların bulunduğu yerleri kuşattı. Bu sebeple Fransız birlikleri diğer birliklerle irtibat kuramadı. Fransız ve Ermeni birlikleri ile yardım için gelen diğer birliklerin arası kesildiğinden şehirdeki işgalci kuvvetler desteksiz bırakıldı¹⁰⁸. Müslümanlar, Ermenilerin mezaliminden kurtulmak için kendi evlerini yakmak zorunda kaldılar. Böylece komşuları olan Ermenilerin evlerini de yakmaya ve onlara zarar vermeye çalıştılar. Ayrıca çubuğun ucuna takılan yağlı bez parçasıyla ulaşamadıkları yerleri yaktılar. O gün rüzgarın etkisiyle yangın kısa zamanda

¹⁰⁵ *The Armenian Review*, Vol. 31, (Spring 1978), s. 68.

¹⁰⁶ Elbistan Heyet-i Merkeziyesi'nin Umumi Heyet idarelerine yazdığı 23 Ocak 1920 tarih ve 30 sayılı yazı. *TİTEA*, Kutu no 20, Belge no 88.

¹⁰⁷ *TİTEA*, Kutu no 18, Belge no 39.

¹⁰⁸ "The 22 Days of Marash: Paper on the Defense of the City Against Turkish Forces Jan.-Feb. 1920", *The Armenian Review*, Vol. 30, (Winter 1977-78), 388-397, s.394.

etrafa yayıldı. Bu defa Ermeniler kendi evlerini kurtarmak için yıkmak zorunda kaldılar¹⁰⁹.

22 Ocak'ta savaş bütün şiddetiyle devam etti. Fransızlar şehri makineli tüfek ve toplarla ateşe tuttu. Türklerin iki makineli tüfeği vardı fakat topu yoktu. Müslümanlar tepe üzerinden geçip Fransız karargahına yaklaşmaya çalışırken üzerlerine topla ateş edildi. Ateşin şiddetinden Türkler geriye çekildiler ve evlerine sığınmak zorunda kaldılar.

Fransız ve Ermenilerin top atışlarıyla şehir ateş ve dumanlar içinde kaldı. Türkler, stratejik yerlerde Fransız karakollarının bulunması sebebiyle gündüz şehre giremez oldular. Ayrıca Ermeni evlerinin etrafı sur gibi yüksek ve kalın duvarla örülü olduğundan şehirde savaşı sürdürmek çok zordu¹¹⁰.

23 Ocak'ta Maraş'ta meydana gelen olaylardan Anadolu'da yaşayan halk öyle etkilendi ki, Adana ve Maraş'ın anavatandan koparılacağı zehabına kapıldı¹¹¹.

24 Ocak günü şehirdeki halk dışarı çıkamadı. Altı yerde yangın çıktı. Şehre 150 Ermeni askeriyle birlikte 1 top ve 15 araba cephane geldi. Bu toplarla şehir tahrip edilmeye başlandı. Aynı gün 150 Fransız askeri muhafazasında İslahiye'den gönderilen cephane ve mühimmat yüklü 12 arabaya Kuvây-ı Milliye tarafından el konuldu. Fransız askerleri ateş ederek İslahiye tarafına geri dönmeye mecbur oldular¹¹².

25 Ocak'ta Fransızlar Maraş'ı bombalayarak yangın çıkardıklarından halkın evlerinden dışarı çıkması mümkün değildi. Bu yangınlar sebebiyle her tarafı duman kapladı ve şehrin girişi görünmez oldu. Gece boyunca toplarla her taraf bombalandı. Yapılan ateşler ve çıkarılan yangınlar sebebiyle gece gündüz gibi aydınlandı ve bombanın şiddetinden yıkılmayan evler de sarsıldı¹¹³. Ermeniler şehrin değişik altı yerinde yangın çıkardı. Bu yangın kısa zamanda her tarafa yayıldı. Ayrıca 150 askeriyle harekete geçen düşman, 1 top ve 15 araba cephaneyle şehre ateş açtı. Maraş'taki Ermeniler de 10 büyük top ile etrafa ateş ederek büyük bir tahribat yaptılar. Top ateşleri altında

¹⁰⁹ *The Armenian Review*, Vol. 31, (Spring 1978), s. 67.

¹¹⁰ "The 22 Days of Marash: Paper on the Defense of the City Against Turkish Forces Jan.-Feb. 1920", *The Armenian Review*, Vol. 31, (Spring 1978), 47-69, s.49-51.

¹¹¹ Bayburt Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Reisi tarafından bu telgraf Amerikan temsilciliğine gönderildi. *TİTEA*, Kutu no 129, Belge no 27. c.3.,83-84

¹¹² *A.B.G.K.A.E.M.*, c.3.,83-84

¹¹³ *The Armenian Review*, Vol. 31, (Spring 1978), s. 51., *A.B.G.K.A.E.M.*, c.3, s.84.

kalan kadınlar çocuklar feryat etmeye başladı. Halk manevî gücünü tamamen kaybederek teslim olma durumuna geldi.

Halkın bunlara karşı koyacak cephanesi yok denecek kadar azdı. Elbistan'dan yardım olarak bir mitralyöz ile bir miktar cephane Maraş'a gönderildi. Bir yandan Elbistan'a bağlı köylerden yeteri kadar hayvan temin edildi ve günde 20 sandık cephane ulaştırılmaya çalışıldı. Diğer yandan şehir çöl haline gelmeden Müslümanların bir an önce bu mücahitlerin yardımına yetişmesi istendi¹¹⁴.

26 Ocak'ta Fransızlar Türklerin evlerini tek tek seçerek yakmaya başladı. Duvarları toprak kepiç, tavanı ağaç sütundan, çarpı (küçük ağaç parçası) ve kamıştan yapılan ve üzeri toprakla örtülen tek katlı evlerde yangın birden büyüdü¹¹⁵. Kuvâ-yı Milliye tarafından Fransız askerlerinin muhafazasında olan Aksu Köprüsü yıkıldı¹¹⁶ ve burada bulunan Fransız müfrezesi tamamen imha edildi¹¹⁷. Beyazıt Zâde Şükrü Bey ve Kadir Paşa, Ermenilerin zulmünü önlemek amacıyla yanındaki 400 kişiden oluşan bir grup çete ile karşı koydu ve söz dinlemeyen Ermenilerin bir kısmını kılıçtan geçirdi. Bu arada çeteleri, keskin kılıç ve Alman yapımı mavzer silahı ile donattı. Bu ölüm kalım savaşında Çerkezler ve Kürtler de Kuvâ-yı Milliye kıyafeti giyerek Ermenilere karşı yapılan bu soylu mücadeleye katıldılar¹¹⁸.

27 Ocak'ta Maraş Hukuk-u Milliye Cemiyeti namına Elbistan Heyet-i Merkezi çektiği telgrafta, Maraş'taki facianın bir an önce durdurulmasını, aksi halde Anadolu'da yaşayan insanların silaha sarılarak Maraş halkına yardım etmek için yürüyeceklerini bildirdi. Ayrıca facianın durdurulması konusunda gereğinin yapılması Dersaadet (İstanbul) ve Avrupa temsilcilerinden istendi¹¹⁹.

Maraş'ta Ermeniler Türkleri katletmeye devam ederken İzmir, Adana, Maraş, Antep ve Urfa gibi yerlerde de işgalci kuvvetlerle birleşen Osmanlı va-

¹¹⁴ Elbistan'dan gönderilen 25 Ocak 1920 tarihli telgraf, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından Umum-u Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine çekildi. *TİTEA*, Kutu no 31, Belge no 189.

¹¹⁵ *The Armenian Review*, Vol. 31, (Spring 1978), s. 52.

¹¹⁶ Sivas Valiliği'nin 4 Şubat 1920 tarihli yazısı. *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 98., *TİTEA*, Kutu no 20, Belge no 124.

¹¹⁷ *TİTEA*, Kutu no 20, Belge no 123.

¹¹⁸ *The Armenian Review*, Vol. 31, (Spring 1978), s. 66.

¹¹⁹ Bu telgraf Sadâret'e ve Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiştir. *TİTEA*, Kutu no 22, Belge no 8.

tandaşı gayr-i müslimler de Müslümanları katlediyor, mallarını yağmalıyor, mukaddes değerlerine hakaret ediyor ve ırzlarına tecavüz ediyorlardı¹²⁰. Halbuki Osmanlı vatandaşı gayr-i müslimler kendilerinin de vatani olan bu toprakları savunmak zorundaydı. Fakat onlar vatanlarını işgal edenlere karşı savunmak şöyle dursun işgalcilerle birleşerek Türkleri arkadan vuruyorlardı.

Savaşın altıncı günü olan 27 Ocak'ta işgalci kuvvetlerle Türk kuvvetleri dengeleşince mücadeleden yılan ve ümidini kaybetmek üzere olan halk geri çekilmek zorunda kaldı¹²¹. Bu gelişmeleri tehlikeli bulan Maraş Müdafaa-i Milliye tarafından şu bildiri yayımlandı:

"Bugün makam-ı Hilâfet olan İstanbul'dan itibaren bütün Arap, Türk, Kürt memleketleri düşmanlar arasında taksim ediliyor. Cennet-asa (cennet gibi) o muazzam Suriye mamureleriyle (şehirleriyle) büyük Ermenistan adı altında Adana, Urfa, Antep, Maraş ve daha şimale (kuzeye) doğru bütün şark (doğu) vilayetleri Fransız tahkim (hakimiyet) ve zulmü altına veriliyor. Bir senedir âsâyiş bahanesiyle işgal altında tuttukları memleketlerimizde Yunan ve Fransız mel'unları (lanetlenmiş) birbirine rekabet edercesine ele geçirdikleri din kardeşlerimize tarihte görülmeyen vahşet ve canavarlıkları yapıyorlar.

İşte bakınız sevgili memleketimiz gibi hemen bütün seknesi (sakinleri oturanları) ve her varlığı ile Müslüman olan Maraş, altı gündür yerli Ermenilerle Fransızların top şarapnelleri tesiriyle peyda olan (meydana gelen) vasi (geniş) korkunç yangın alevleri içinde kavrulup mahvoluyor. Ya mü'minîn! yerde bütün inananlar, gökte bütün melekler şahittir ki, Türk ve Müslüman olmaktan başka bir günahı olmayan bu din ve millet kardeşlerinizin hasbeten-lillah (Allah rızası için) imdadına yetişiniz. Bu zavallıları hain düşmanların kanlı pençelerinden kurtarınız. Evet geliniz, görünüz Maraş yanıyor. İslam kanı dereler gibi akıyor. Namussuz Ermeniler ve insaniyetten bî-nasip (nasipsiz) Fransızların emân-ı nâ-pezir (geçerli olmayan eman) top atışları bârân-ı bela (bela yağmuru) gibi dökülen mitralyöz yağmurları yıldırımlar bu muhataralar (tehlike-korku) içinde boğuluyor. Kadın, çoluk çocuk, ihtiyar hasta gibi sınıf-ı acezenin (güçsüz sınıflar) kopardıkları vâveyla-yı istimdad (yardım çağlıkları) dergâh-ı uluhiyyete (Allah kauna) kadar yükseliyor. Fakat halas ve necat (kurtuluş) dakikalarının pek yakında hulul (gelip çat-

¹²⁰ Anadolu Ajansı'nın 4 Mayıs 1920 tarihli yazısı. TİTEA, Kutu no 28, Belge no 19.

¹²¹ The Armenian Rewiev, Vol. 31, (Spring 1978), s. 67.

ması) edeceğine Ashab-ı Kiram gibi kırılmaz bir azimle (kararlılık) dönmez bir yüzle iman eden Maraşlı din kardeşleriniz altı gün altı gecedir susuz, uykusuz, sükun ve aramsız (durup dinlenmeden) bir halde düşmanın kahr-u gazap (helak ve azap) yağdıran ve cehennemden nişan veren bir dürlü azap ve helâk vesâitiyle mütehevvir (kızgın) arslanlar gibi pençe-i şuyur (aslan pençesi) olan Maraş, şu dakikada bütün esâretzede (esir olan) dünya sükkânına (oturanlarına) bir ders-i fazilet (erdemlik örneği) vermeğe çalışıyor. Zira biliyor ki insanı behâîmeden (hayvanlardan) tefvik (üstün kılan) eden din ü devlet (devlet ve din) ve millet muhabbeti (sevgisi) ve namus ve haysiyet (edep ve onur) duygusudur. Bugün ruh vicdana tamamıyla ve bütün mazisiyle (geçmişiyile) hakim olan bu mefkûreler (fikirler) yolunda düşman ne kadar kavi (kuvvetli) tali'in (şans) mürettip zebun (tertip edilmiş zayıf) olursa olsun hükm-ü kaza ve kaderden asla yüz çevirmeyecek, bu azim (kararlılık) ve iradesinin şiddet ve kuvvetiyle dir ki sonuna kadar can verip can alacaktır. Siz de bütün kudret-i iman ve iz'ânınızla (iman ve akıl gücü) dîde-i basiret (basiret gözü) ve intıbanızla (kanaat) içiniz mutaassıp (körü körüne bağlı) ehl-i salıp (Hıristiyan) tarafdaranının (tarafdarlarının) bugün Maraş'ta açukları kan ve ateş çığıruları, görecekları imkan nisbetinde bütün memalik (ülkeler) ve bilad-ı İslamiye (İslam beldeleri) hakkında mansur (üstün gelen) bî-rahm ve bî-eman (merhametsiz ve güvensiz) siyasetin fâtime-i (başlangıç) tatbikatıdır. Uyanınız ehl-i iman uyanınız! İnsana kanlı yaşlar döktürecek ve belki insaniyete lanetler yağdıracak şu fecî (acıklı) hal-lerimizden ibret alınız. Şu altı gün kadar pek kısa bir müddet zarfında biz gördük ve emin olduk ki düşman lâyetezelzel (sarsılmaz) azim (dayanıklılık) ve imanımız karşısında hâib ve hâsir (eli boş ve hüsrana uğramış) kalacak. Yirminci asır medeniyette kurun-ı vusta (orta çağ) zihniyetiyle temin etmek istediği o mevki-i muallayı (yüksek mevki) ihtıram ve ihtışamgah (saygı duyulan makam) ehl-i tevhid ve imanın alamet-i diniye-i semaviyesi (imanın dini ve semavî sembolü) olan eski pür-nur (nurlu) hilalimize nasip ve müyes-ser (nasip) olacaktır. Gayret (çalışma) bizden tevfiik (zafer) Allah'tan kardeş-ler."¹²²

¹²² Bu bildiri Maraş Livası Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti namına Elbistan Heyet-i Merkeziyesi imzasıyla 27 Ocak 1920'de Sivas Valiliği'ne, Hüzür-u Sâmî-i Sadâret Penâhilerine ve Dahiliye Nezaret-i Celilesine "gayet mühim ve müsta'celdir" şerhiyle gönderilmiştir. İşgalin Der-saadet'teki medeni Avrupa ve Amerika mümessillerine ciddi bir lisanla anlatılması istenmiştir. TİTEA, Kutu no 28, Belge no 8.

28 Ocak'ta Maraş'ın stratejik noktaları olan Atoğlu, Duraklı ve Kuyucak Mahalleleri tamamen, Çarşıbaşı ile Hatuniye mahallesinin bir kısmı Kuvây-ı Milliye'nin kontrolü altına girdi. Şehir içinde silahlı çatışma akşama kadar devam etti. Mahallelerin ve çarşının güvenliğini sağlamak için karakollar kuruldu¹²³. Fakat bu gelişmeler uzun sürmedi. Aynı gün Fransızlar Ermenilerle birlikte 20 top ve birçok makineli tüfekle savunmasız halkın üzerine ağır bir şekilde ateş ederek esas amaçlarını ortaya koydular. Müslümanlara vahşice saldırdıkları gibi şehre gelip gidenleri sorup araştırmadan katlettiler¹²⁴.

Fransız ve Ermenilerin saldırıları karşısında Türk halkı paniğe kapıldı Maraş'tan kaçmaya başladı. Savaşın yedinci günü olan 28 Ocak'ta Fransız kuvvetleri bir direnişle karşılaşmadan şehre girerek istediği stratejik noktalara yerleşti. Halk şehirden dışarı kaçmaya devam ediyordu. Yani mahalli ifade ile mecaz anlamda söylenen "kaç kaç" başlamıştı. Fakat bu durum gece yarısı değişti. Türkler, cesaretle Fransızların içine nüfuz ederek 29 Ocak'tan itibaren yeniden azim ve kararlılıkla savaşa devam ettiler¹²⁵.

29 Ocak Perşembe günü kışladan şehre mitralyöz ve bomba ile devamlı ateş edildi. Daha önce savaş karargahı haline getirilen kiliselerden Müslüman halk üzerine ateş açıldı. Ermeni askerleri tarafından Müslümanların evlerinin çoğu yakıldı¹²⁶. Halkın elinde 3 top ve bir miktar havan topu vardı. Müslümanlar bu silahları kullanarak kışla ve cephanelik olarak kullanılan Amerikan Yetimhanesi ile Gregoryan Kilisesi'ni bombaladı.

Ermeniler, Maraş kurtuluş savaşında Fransızlara aşırı derecede yardım ediyordu. Bunun yanı sıra Ermeniler, Müslümanlar savunmaya geçince Fransızlara Türklerin bütün evlerini yakmayı teklif ettiler. Fransızlar, bu teklifi kabul etmediği gibi Türklerin katledilmesini önlemek amacıyla Katolik Kilisesi ve Shalom Yetimhanesi yanındaki Müslümanların evlerinin yakılmasına da engel oldu¹²⁷.

30 Ocak'ta Fransız askerleri ateş ederek şehri her taraftan kuşattı. Atılan bombalar sonucu çıkan yangın olumsuz hava şartları ve kuzeyden şiddetli

¹²³ Sivas Valiliği, Heyet-i Temsiliye'den alınan 1 Şubat 1920 tarihli telgraf sureti 2 şubat 1920 tarihinde Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi'ne bildirildi. *Tİ-TEA*, Kutu no 19, Belge no 93.

¹²⁴ *Hakimiyet-i Milliye*, 28 Ocak 1920, sayı 5.

¹²⁵ *The Armenian Review*, Vol. 31, (Spring 1978), s. 67.

¹²⁶ *A.B.G.K.A.E.M.*, c.3, s.78.

¹²⁷ *The Armenian Review*, Vol. 31, (Spring 1978), s. 67.

esen poyraz rüzgarının etkisiyle şehrin her tarafına yayıldı. Şehir harabeye döndü ve halk arsında açlık tehlikeli boyuta ulaştı. General Querette bu olumsuz şartlarla hiç ilgilenmedi. Bu arada halk da her dakikası kanla geçen savunma mücadelesine devam etti.

31 Ocak'ta kışla istikametinde önemli bir olay olmamakla beraber sokak savaşı ve yangınlar devam etti. Çarşı ve pazar yağma edildi¹²⁸. Kışlaya ve Ermeni Katolik Kilisesi'ne sığınan düşmanla müsademe yapıldı. Müslüman halk büyük bir azimle düşmana karşı direndi. Düşmanın saldırıları etkisiz hale getirildi ve Şekerdere Kilisesi'nden çıkan Ermeniler imha edildi. Bugün Türkoğlu ve Şerefoğlu arasında devriye gezen düşman kuvvetlerinden 3 makineli tüfek ile bunların hayvanları alındı ve elde edilen hayvanlarla nakliye kolu kuruldu. Düşmanın İslahiye demiryolunu kesmek için Andırın'dan bir Kuvâ-yı Milliye müfrezesi hareket etti¹²⁹.

31 Ocak'ı 1 Şubat'a bağlayan gece Belediye binası civarındaki evler ateşe verildiğinden çok büyük bir yangın çıktı. Yangından faydalanan halk çarşığı yağmalamaya başladı. Yağmalamayı durdurmak için caydırıcı ve gerekli tedbirler alındı. Yağmalamanın önlenmesi için şehre ulaşan seyyar Milli kuvvetlerden 150 asker kuzeyde bulunan boş evlere yerleşti. Bunlardan bir tabur Karamanlı Mahallesi'nin güney batısında bulunan Mercimek Tepe'ye ve diğer bir tabur kışlaya bakan Tavşan Tepe'ye konuşlandı¹³⁰. Buralarda halkın elinde bulunan top ve tüfeklerle müsademeye devam edildi. Bu arada yurdun diğer yerlerindeki Milli kuvvetlerden gönüllü olarak gelen askerler de Maraş kurtuluş savaşına katıldı¹³¹.

1 Şubat'ta General Querette, Maraş'ta bomba ve mitralyöz ateşine devam ettirdi. Atılan mitralyöz ve bombalarla şehrin bazı mahalleleri harabe haline döndü. Ateş altında kalan suçsuz çocuk, kadın ve yaşlılar katledildi¹³². Şehirdeki Müslümanların malları ve evleri yandı bir çok insan da şehit edildi. Bu sebeple Müslümanlar ile Ermeniler arasında düşmanlık aşırı dere-

¹²⁸ *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 102.

¹²⁹ Sivas Valiliği'nin, 4 Şubat 1920 tarihli yazısıyla Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi'ne gönderdiği Heyet-i Temsilîye'nin 3 şubat 1920 tarihli telgraf sureti. *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 100.

¹³⁰ Sivas Valiliği'nin, Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi'ne gönderdiği 2 Şubat 1920 tarihli yazısında ifade edilen Darende Kaymakamlığı'ndan alınan 1 Şubat 1920 tarihli telgraf sureti. *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 97.

¹³¹ *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 102.

¹³² *A.B.G.K.A.E.M.*, c.3, s.81.

cede arttı. Halk, Fransız ve Ermenilerin şehri tamamen boşaltmasını istedi. Şehrin kurtarılması için tek çare Fransızların çekilmesiydi. Fransızlar şehirde kaldığı sürece Ermeni katliamı devam edecek dolayısıyla savaş da sürecekti. Zira bunun böyle olmasını Ermeniler ve Fransızlar istiyordu. O zaman da Müslümanlar, tamamen yok oluncaya veya şehri Ermeni ve Fransızlardan temizleyinceye kadar mücadeleye devam edecekti¹³³.

1 Şubat'ta Ermenilerin evleri ve kiliseleri Fransız askerlerince koruma altına alındı. Fransız üniforması giymiş 400 Ermeni askeri top ve tüfek ile halka ateş etti. Bu arada kışlada bulunan dağ topu ile de ateşe devam edildi. Yardım için çevre köylerden Maraş'a gelen Müslümanlar, Ermenilerce pusuya düşürülerek şehit edildi. Bugün Ceza Reisi de Ermenilerce şehit edildi. Şehirde bulunan mazlum insanlar ellerine geçirdikleri silahla hayatlarını savunmaya ve şehri kurtarmaya çalışırken dışarıda bulunan Ermeni ve Fransız kuvvetleri de şehre saldırmaya devam etti¹³⁴.

Mütareke hükümlerine uymadan Fransızlara yataklık eden Ermeniler tarafından Maraş'ta yapılan mezalim 1 Şubat 1920'de Darende halkı tarafından yapılan mitingde kınandı¹³⁵. Ayrıca top ve mitralyöz ateşleri içinde mahsur kalan Maraş halkına yardım etmek üzere kurulan bir tabur Milli Kuvvetin gönderildiği bildirildi¹³⁶.

2 Şubat'ta Ermenilerin sığındıkları Şekerdere Kilisesi'nin içinde 6 sandık cephane, 20 bomba ve 1 otomatik tüfek bulundu. Aynı gün askerî kışla gibi kullanılan Şekerdere Kilisesi yakıldı. Ermenilerin ve Fransızların ellerinde tutmaya çalıştıkları yukarı Bedesten ile Belediye binası ve şehrin çoğu Milli Kuvvetlerin denetimine geçti. Antep yolu üzerindeki dağlık bölgede bulunan 150 kişilik düşman müfrezesi ve Maraş'ın güney batusındaki Atizi mevkiinde bulunan Fransız müfrezesi Kuvâ-yı Milliye tarafından kuşatıldı. Buralarda meydana gelen silahlı çatışmada 412. Fransız Alayı'na mensup dört asker esir alındı¹³⁷. Yapılan katliamlara karşı duyarlı olan Develi halkı

¹³³ Sivas Valiliği'nin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Heyeti Merkezi'ne yazdığı 4 Şubat 1920 tarihli raporun sureti. *TİTEA*, Kutu no 20, Belge no 126.

¹³⁴ *Hakimiyet-i Milliye*, 2 Şubat 1920, sayı 6.

¹³⁵ Sivas Valiliği'nin Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Sivas Heyeti Merkezi'ne gönderdiği 2 Şubat 1920 tarihli yazısında ifade edilen Darende Kaymakamlığından alınan 1 Şubat 1920 tarihli telgraf sureti. *TİTEA*, Kutu no 19 Belge no 973

¹³⁶ *TİTEA*, Kutu no 20, Belge no 123.,.

¹³⁷ Sivas Valiliği'nin 4 Şubat 1920 tarihli yazısı. *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 98, Kutu no 20, Belge no 123. Kutu no18, Belge no37.

Maraş'taki yükü hafifletmek için 2 Şubat tarihli telgrafıyla yardıma hazır olduğunu bildirdi¹³⁸.

Şehir içinde yaptığı katliam ile yetinmeyen bir Fransız süvari müfrezesi 2 Şubat'ta Pazarcık'ın batısında bulunan Karahasan Köyü'ne saldırdı. Kuvâ-yı Milliye tarafından silahla karşılanan Fransız birliği geri çekildi ve müsademedede altı Fransız askeri öldürüldü. Buradan Arapkir Köyü istikametine giden Fransız süvari müfrezesi demiryolunu tahrip etti. Maraş'a gelmeye cesaret edemeyen birlik Sırçalı'ya gitti. Müfrezeye, burada bir miktar kaldıktan sonra Birecik istikametine doğru ilerledi¹³⁹.

3 Şubat'ta Şekerdere ve Tekke mahallesi'nde düşman kuvvetleri imha edildi. Hatuniye mahallesine giden bir kısım halk oradaki düşman kuvvetlerini etkisiz hale getirdi. Mahallede çıkan yangında bir çok insan şehit oldu ve bir kısmı da yaralandı. Bugün, Fransızların 18 arabayla Maraş'a göndermiş olduğu 10.000 kıyye¹⁴⁰ un, şeker ve kahve, Karabilal ile Tulum mevkii arasında halk tarafından ele geçirildi¹⁴¹. Çatışmada 14 Fransız askeri öldürüldü¹⁴².

5 Şubat günü halk sonuna kadar direnerek kurtulmak veya tamamen yok olmak kararında olduğunu ortaya koydu. Halkın bu kararlı tutumu Fransızların telaşlanmasına sebep oldu. Özellikle dışarı çıkamayan Ermeniler sığındıkları kilise, okul ve evlerden Müslümanlara karşı ateşe devam ettiler¹⁴³. Düşmanı muhasara altına almak için yeniden caydırıcı tedbirler alındı. Evliya Efendi, arkadaşlarıyla birlikte hareket etmek isteyince gerekli talimat verildi. Ermeniler; Divanlı, Kanlıdere mahallelerinde ve Çarşıbaşı'nda yangın çıkardıklarından bir çok binalar harap oldu. Bugün İslahiye ve Antep yollarından düşman askerlerinin gelme ihtimali olduğundan bunlara engel olmak amacıyla bir süvari müfrezesi gönderildi¹⁴⁴. Ayrıca şehirde Ermenilerin yaptıkları katliam insanlığı tehdit edecek boyuta ulaştığından protesto için mitingler yapılması ve felaketzede Maraşlı dindaşlara yapılan zulmün dış dünyaya bildirilmesi istendi¹⁴⁵.

¹³⁸ TİTEA, Kutu no 20, Belge no 100.

¹³⁹ TİTEA, Kutu no 19, Belge no 101, Kutu no 20, Belge no 125.

¹⁴⁰ 1 kıyye 1282 gramdır.

¹⁴¹ Sivas Valiliği'nin 3 Şubat 1920 tarihli yazısı ekinde bulunan 3 Şubat 1920 tarihli rapor. TİTEA, Kutu no 19, Belge no 103, Kutu no 20, Belge no 128.

¹⁴² TİTEA, Kutu no 20, Belge no 128.

¹⁴³ *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Şubat 1920, sayı 7.

¹⁴⁴ TİTEA, Kutu no 20, Belge no 107.

¹⁴⁵ TİTEA, Kutu no 20, Belge no 122.

6 Şubat'ta bir Fransız uçağı şehrin üzerinde bir kaç tur attı ve Fransız yetkililerine mesaj bıraktı. Uçak Maraş semalarında uçarken Türkler ateş etti. Buna Fransızlar top ateşiyle karşılık verdi¹⁴⁶.

7 Şubat günü Fransız Kolordusu Maraş'a ulaştı ve şehrin güneyinde 4 km. uzakta bulunan Atizi mevkiine karargahını kurdu. Bu kuvvetlerin bir kısmı şehrin güney ve kuzeyine yerleştirildi. Birliğin bir kısmı da Maraş'ın batı tarafından girdi ve şehirdeki kumandanla irtibat kurdu¹⁴⁷. Aynı gün Fransız ve Ermenilerin yaptıkları katliam ve zulüm devam etti. Kadınlar ve çocuklar top ve mitralyöz ateşi altında yandı. Binlerce insan bu vahşete kurban edildi. Düşman muhasarası ve sansürü altında bulunan bu insanların feryadını kimse duymadı¹⁴⁸. Çaresiz kalan halk müsademeye devam etti.

İslahiye istikametinden gelen 500 Fransız askeri ve 2 sahra topu, Maraş'a yaklaşık 8 km. uzaklıkta bulunan mevkide Kuvâ-yı Milliye tarafından ele geçirildi. Ayrıca Antep'ten gelen 60 arabalık düşman cephanesine Kuvâ-yı Milliye tarafından el konuldu.

Ermeniler kilise ve mekteplerde sık sık toplantı yaptılar. Bahçe (Bulanık) ve Haruniye (Düziçi) civarında bulunan Ermeniler, Müslüman köylerdeki insanları zincirleyerek boğazladılar ve bir kısmını da vahşice katlettiler¹⁴⁹.

Maraş'ta sokak savaşı devam etti. Düşmanın istinat ve sığınak noktaları olan Kümbet, Kırklar ve Tekke kiliseleri yakılarak imha edildi. Şih, Ekmekçi ve Hatuniye mahalleleri Kuvâ-yı Milliye tarafından kurtarıldı. Kuşatma altında bulunan Fransızlar, Amerikan Koleji'nde bulunan Amerikan misyonerleri vasıtasıyla savaşın durdurulması için müracaatta bulundular.

Fransız uçağı 7 Şubat'ta Maraş semaları üzerinde dolaşırken Fransız kumandanına hitaben yazılan mevcut durumun ve kayıpların bildirilmesi hakkındaki evrak bırakıldı. Aynı gün İslahiye istikametinden Maraş'a gönderilen 300 piyade asker, 1 top ve 2 mitralyöz ile Eoğlu (Türkoğlu) yakınında bulunan Bababurnu'nda 150 asker, 100 araba Milli Kuvvetler tarafından ku-

¹⁴⁶ *The Armenian Review*, Vol. 31, (Spring 1978), s. 55.

¹⁴⁷ *The Armenian Review*, Vol. 30, (Winter 1977-78), s.395.

¹⁴⁸ *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 109.

¹⁴⁹ *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 113.

şauldı. Kilis-Antep yolu mücahitler tarafından tutuldu. Akçakoyunlu ve Halas istasyonları arasındaki demiryolu tahrip edildi¹⁵⁰.

8 Şubat'ta Fransız ve Ermenilerin top ve mitralyöz ateşleri altında şehirde bulunan yaşlı, kadın ve çocuklar alevler altında yanıyordu. Kurşun ve ateş yaralarıyla ölen binlerce masum insanın cesetleri yerde yatıyordu. Muhasara altında bulunan çaresiz bu insanların acil yardım talebi dış dünyaya sansür ediliğinden çığlıklarını duyan da yoktu. Bu mazlum insanların yardım çağrısına ancak Milli Kuvvetler koşuyordu¹⁵¹. Ermenilerin askerî karargah olarak kullandıkları Kümbet Kilisesi'nde ve düşmanın sığındığı çevredeki evlerde çatışmaya devam edildi. Heyet-i Temsiliye üyesi Evliya Zâde, düşmanın bulunduğu stratejik beş noktayı muhasara altına alarak başarılı bir şekilde taarruza devam etti. Taarruz esnasında Evliya Zâde ve arkadaşlarından bir kaçı şehit olunca harekât akim kaldı. Ermenilerden alınan bu stratejik yerler terk edilince düşman tekrar Kümbet Kilisesi ve çevresindeki evlere sığınarak harekete devam etti¹⁵².

8 Şubat gecesi şehirdeki Fransız birliklerinin hepsi kışlada toplandı. Bundan endişelenen Ermeniler neden toplandıklarını sorduklarında Fransızlar, askerî manevra olduğunu söylediler. Ayrıca Fransızlar, Ermenilere bir mesaj göndererek evlerinde kalmalarını aksi takdirde dışarı çıkanların kurşunlanacağını bildirdiler. Mesajı alan Ermeniler derin bir düşünceye kapıldılar. Her şeyin farkında olan Türkler, açlık ve çaresizlik içinde savaşıyordu¹⁵³.

9 Şubat günü hava çok soğuktu ve aşırı bir kar fırtınası vardı. Kar o kadar çok yağmıştı, o kadar kalındı ki evlerin üzerini örtmüştü ve hiç bir şey görünmüyordu. Çukurları kar doldurduğundan çevre dümdüz görünüyordu. Bu çok ağır ve soğuk hava şartlarına rağmen 9 Şubat'ta 1000 asker ve 8 toptan oluşan Fransız yardım birliği Maraş'a geldi¹⁵⁴.

10 Şubat'ta savaş bütün şiddetiyle devam etti. Fransızların top ateşiyle çıkardıkları yangınlar şehrin büyük bir kısmının harap olmasına neden oldu

¹⁵⁰ Sivas Valiliği'nin 11 Şubat 1920 tarihli yazısı ile Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi'ne gönderdiği yazının ekinde bulunan ve "Heyet-i Temsiliye'ye i'tasi rica olunur" ifadesi yazılmıştır. *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 115.

¹⁵¹ Sivas Valiliği'nin 9 Şubat 1920 tarihinde Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi'ne gönderdiği yazının ekinde bulunan ve Heyet-i Temsiliye'den alınan 8 Şubat 1920 tarihli telgraf sureti, *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 109.

¹⁵² Elbistan'dan çekilen 8 Şubat 1920 tarihli telgraf, *TİTEA*, Kutu no 120 Belge no 107.

¹⁵³ *The Armenian Review*, Vol. 31, (Spring 1978), s.68.

¹⁵⁴ *The Armenian Review*, Vol. 31, (Spring 1978), s. 56.

ve akşama kadar yangın devam etti. Her taraftan kuşatılan ve savaştan yorulan Fransız kuvvetleri başarılı olma ümitlerini kaybettiler. Şehir semt semt Milli Kuvvetlerin eline geçti. General Querette, Ermeni komitacılarıyla Amerikan Koleji'ne sığındı ve buraya Amerikan bayrağı çekti. Bundan sonra Ermeni ve Fransız kuvvetleri Müslümanlara taarruz etmekten ziyade onlara karşı savunmaya geçti¹⁵⁵.

Fransız komutanları vasıtasıyla gönderilen telgrafta; Fransızların Ermenilerden kurduğu taburla Maraş'ta acı olayların çıkmasına sebep olunduğu, katliam yapılarak kanlar akıtıldığı, namusa tecavüz edildiği, saf ve masum insanlara zulmedildiği ifade edildi. Halkın vatan ve namus uğruna yaşlı, kadın ve çocuk demeden toptan Fransızlarla savaşıma kararında olduğu, Fransız askerlerinin himayesindeki Ermenilerle yaptıkları mezalimin ülkeleri tarafından kabul edilemeyeceği, Ermenilerin hayalci oldukları, tarihte Osmanlı'nın Fransızları çok iyi tanıdığı, medeni Fransa'nın Maraş'ta katliama izin veremeyeceği, Müslüman halkı rencide etmenin Fransa'nın iktisadi ve siyasi menfaatine yararlı olmayacağı belirtildi¹⁵⁶.

10 Şubat Salı günü akşamına kadar şehir bombalandı. Ermenilerin ve Fransızların amacı şehri tamamen teslim almak. Bu şiddetli bombanın etkisiyle Müslüman halkın morali bozuldu. Halkın çok az bir kısmı Fransızların çekileceğine inanıyordu. Bu sebeple Türklerin çoğu teslim bayrağını çekerek şehri boşaltmaya başladılar. Fakat bugün Fransız kumandanına değiştirilmesi mümkün olmayan bir kararla şehri boşaltma emri verildi. Bu emir üzerine Ermeni karargahına gelen Capital Arlabose, Fransızların Maraş'tan çekileceğini söyledi¹⁵⁷. Bunu duyan Ermeniler şaşkına döndüler ve üzüntülerinden kahroldular. Çünkü Ermeniler arasında Türklerin Fransızlara teslim olacağı haberi yayılmıştı. Şimdi ise bu haberin doğru olmadığı ortaya çıkmıştı. Bunlar İtilaf Devletleri'ne güvenerek gelmişti ve şimdi gitmek zorunda kalıyordu. İşgalciler ve işbirlikçileri mecburi olarak şehri terk etmeğe başlayınca Türkler tekrar şehre dönmeye başladılar.

¹⁵⁵ *Hakimiyet-i Milliye*, 11 Şubat 1920, sayı 8.

¹⁵⁶ Sivas Valiliği 10 Şubat 1920 tarihinde, Maraş faciası dolayısıyla Hâk-i Şahaneye, Düveli İtilafiye mümessillerine, Urfa'daki komutanlar vasıtasıyla General Goro caniplerine, Meclis-i Mebusan'a, Hariciye Nezâreti'ne, Paris Sulh Konferansı'na, Matbuat-ı Osmaniye'ye, Sadâret Makâmı'na 13 imzalı telgrafı çekti. *TİTEA*, Kutu no 27, Belge no 21.

¹⁵⁷ *The Armenian Review*, Vol. 31, (Spring 1978), s. 56-57.

Ermenilere göre, Fransız memurlarına herhangi bir sorumluluk yüklenmeden ve yaptıkları hatanın cezasını çekmeden şehirden ayrılma izni verildi. Çaresiz kalan Ermeniler de Maraş'tan ayrılmak zorunda kaldı.

Ermeniler, geride yıkılmış evlerini, tatmin edemedikleri kinlerini ve acı dolu hatıralarını Türklere bırakarak hayvanlarıyla birlikte Maraş'tan ayrıldılar¹⁵⁸. Ermeniler Maraş'tan öyle bir kinle ayrıldılar ki, ayrılırken Türklere kalmasın diye kale gibi sığındıkları, siper olarak kullandıkları ve canlarından çok sevdikleri sağlam kalan evlerini kendi elleriyle yakarak, yıktular. Ekonomik durumları iyi olmasından dolayı onların evleri daha sağlam ve daha iyi idi. Duvarları taştan yapılmış olan iki veya üç katlı evlerin tavanları kiremit çatı ile kapatılmıştı. Taştan yapılmış olan avlu duvarları ise kale surları gibi kalın ve yüksekti. Bu sebeple Ermeni evlerini dışardan muhasara ederek yakıp yıkmak mümkün değildi. Fakat ilahi adalet öyle tecelli etti ki; Ermeniler, Türklerin yakıp yıkamadığı o muhkem ve muhteşem evlerini şimdi kendileri elleriyle yakıp yıktular. Birlikte kardeşçe yaşadıkları Türklere ihanet etmenin cezasını kendi elleriyle infaz ettiler.

Gelişmeleri endişe ile karşılayan Silvan Kaymakamlığı, 10 Şubat günü Maraş'ta meydana gelen faciayı protesto ederek kendilerine ulaşan bilgileri yetkili yerlere gönderdi¹⁵⁹.

10 Şubat'ı 11 Şubat'a bağlayan gece Fransız kuvvetleri şehri şiddetli bir şekilde bombaladı. Doktor Mustafa, General Querette ile görüşerek bir anlaşmaya vardı. Bu arada Querette ile görüşmeye fırsat bulamayan Albay Normand, birliklerini İslahiye istikametine doğru çekti¹⁶⁰. Diğer Fransız ve Ermeni askerleri de gece vakti gizlice şehirden çekildiler. Giderken ses çıkarp duyulmasın diye atlarının ayaklarına keçe bağladılar.

İşgalcilerin gizlice çekilip ayrılmasının hemen arkasından Hükümet Konağı'na ve resmî binalara Osmanlı Bayrağı çekildi. Şehrin asayişini temin etmek için Elbistan'da bulunan askerler Maraş'a gitmek üzere yola çıkarıldı. Kolordu Komutanlığı bu gelişmelerden ve alınan sonuçtan dolayı Allah'a şükrederek memnuniyetini belirtti¹⁶¹.

¹⁵⁸ Ermenilerin görüşlerine göre emre uymadığı bahanesiyle Ermeni askerleri cezaevine konuldu ve Türklere saldırma fırsatı verildi. Maraş'ta savaş çıkarıldı ve 22 gün boyunca süren savaşta Ermeniler katledildi. *The Armenian Review*, Vol. 30, (Winter 1977-78), 388-397, s.394-295.

¹⁵⁹ *TİTEA*., Kutu no 25, Belge no 110.

¹⁶⁰ Yavuz, a.g.e., s.57-58.

¹⁶¹ Sivas Valiliği'nin Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi'ne gönderdiği 12 Şubat 1920 tarihli yazısı, Sivas Valiliği aynı tarihli yazısı Anadolu Kadınlar Cemiyeti Riyaseti'ne gönderdi. *TİTEA*., Kutu no 20, Belge no 1.

Maraş'tan çekilen Fransızlar ve işbirlikçileri Ermeniler, yolların karla örtülmesi ve havanın çok soğuk olması sebebiyle yolda perişan oldular. Tekrar Maraş'a dönmek için Halep-Adana arasında tahkimat yapmaya çalıştılar ise de bir sonuç alamadılar. Bu arada Maraş halkına zulmeden Fransız ve Ermenilerin şehirden ayrılmasına Müslümanlar son derece sevindi¹⁶².

Maraş'tan çekilen ve medeni geçinen Fransızlar ve onlara öncülük eden Ermeniler gittikleri yerlerde, bilhassa Urfa'da Müslümanları katletmeye devam etiler. Halkın mallarını gasbettiler¹⁶³. Malları gasp edilen ve savaşta yorgun düşen Maraş halkı arasında açlık baş gösterdi. Bunun üzerine can ve malları zarar gören insanlara yardım olarak Ziraat Bankası vasıtasıyla 10.000 lira gönderildi¹⁶⁴.

Yabancı basına göre Milli Mücadele'nin Güney cephesi Maraş, Antep ve Urfa'da toplam kayıp, 10.000 Ermeni ve 600 Fransız askeri idi. Suriye'deki Fransız işgal kuvvetlerinin günlük masrafı ise 2.000.000 Franktı¹⁶⁵. Bu ağır masraf Fransızların maliyesine aşırı bir yük getiriyordu.

Şehirden çekilmeye mecbur edilen Fransızlar, dönecekleri ümidiyle Mersin Limanı'na 4 fırka asker çıkarmayı ve Adana'da bulunan 2 batarya ve bir kıta asker ile birlikte Maraş'a yeniden saldırmayı planladılar¹⁶⁶. Fakat Araplar, Camıslı ve Yaslık civarında müsademeye girdikleri Fransızları perişan bir halde geri püskürttüler. Fransızların Maraş'tan zorla geri çekilmesi İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri'ni telaşa düşürdü. Bundan sonra Fransız yetkilileri Maraş'ta kendilerine karşı yapılan kıyama daha iyi anlamaya başladılar. Çünkü bu kıyam Maraş halkının istikbalde özlediği ve asla vazgeçemeyeceği istiklal ve hürriyet içindi¹⁶⁷.

¹⁶² *TİTEA*, Kutu no 20, Belge no 30.

¹⁶³ Sivas Valiliği'nin Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi'ne gönderdiği 12 Şubat 1920 tarihli yazının ekinde bulunan Aziziye Kaymakamlığı'ndan cevaben alınan 11 Şubat 1920 tarihli telgrafın suretidir. *TİTEA*, Kutu no 20, Belge no 6.

¹⁶⁴ 3. Kolordu Kumandanlığı'nın Sivas Vilayeti'ne yazdığı 18 Şubat 1920 tarih ve 744 sayılı yazı. *TİTEA*, Kutu no 18, Belge no 19.

¹⁶⁵ Erkân-ı Harbiye Reisi'nin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi'ne yazdığı 3 Mayıs 1920 tarih ve 3264 sayılı yazı. *TİTEA*, Kutu no 17, Belge no 57.

¹⁶⁶ Erkân-ı Harbiye Reisi'nin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi'ne yazdığı 24 Şubat 1920 tarih ve 1434 sayılı yazı. *TİTEA*, Kutu no 18, Belge no 12.

¹⁶⁷ 3. Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi'nin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi'ne yazdığı 7 Mayıs 1920 tarih ve 113 sayılı yazı. *TİTEA*, Kutu no 18, Belge no 33.

Bu araştırma tamamlanırken şu gerçeği de ifade etmek uygun olacaktır. Maraş'ta yaşayan Ermenilerin bir kısmı, Fransızların yanında yer alan Ermeni lejyonlarının halka karşı yaptıkları zulmün doğru olmadığını idrak etmişti. Bu sebeple Ermeni Başpiskoposu Janpanyan ve murahhas üyesi Haçador ve Padolu İbrahim Efendi gibi Ermeniler, Büyük Millet Meclisi'ne çektikleri 18 Temmuz 1920 tarihli telgrafta Hükümete bağlı olduklarını, Fransız veya başka bir yabancı devletin gelmesini kesinlikle kabul etmediklerini, Osmanlı Devleti vatandaşı olarak doğduklarını ve yine aynı devletin vatandaşı olmaktan başka isteklerinin olmadığını, bu isteklerini çeşitli patrikhane ve elçiliklere de yazdıklarını bildirdiler¹⁶⁸.

¹⁶⁸ Anadolu azası olarak imzalanan 18 Temmuz 1920 tarihli telgraf Ankara'dan Erzurum'a çekildi. *TİTEA*, Kutu no 24, Belge no 91.

